

छात्र प्रबोधन

सौर ज्येष्ठ, शके १९३३ । वर्ष ११ अंक ९

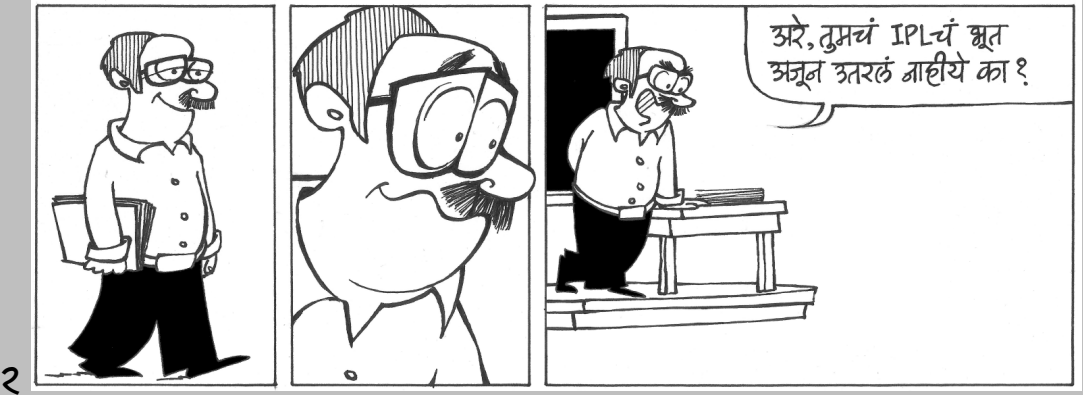
मूल्य रुपये पंधरा

ज्ञान प्रबोधिनीचे कुमारांसाठी, कृतिशीलता जोपासणारे मासिक !

व्यंगचित्रमालिका पूर्ण करा.

खालील प्रत्येक मालिकेत आवश्यक तिथे संवाद लिहा, चित्रांमधला रिकामा राहिलेला भाग पूर्ण करा.
चेहऱ्यावरच्या 'भावां'कडे विशेष लक्ष द्या.

तुम्हाला सुचलेले 'हटके' संवाद/चित्र आम्हाला नक्की पाठवा. तुमची व्यंगचित्र पाहून तुमच्या मित्र-मैत्रिणींच्या चेहऱ्यावर स्मितरेषा उठली की नाही तेही जरूर कळवा.

व्यंगचित्रकार - आशिष जोशी

छात्र प्रबोधन

सौर ज्येष्ठ, शके १९३३। वर्ष ११ अंक ९
(मासिकाचा प्रारंभ : सौर श्रावण शके १९१४ (जुलै - ऑगस्ट १९९२)
२२७ वा अंक, वर्ष १९ अंक ११

इवली शल्ये रुपती खुपती
मात करू दे त्यांच्यावरती
प्रगल्भतेचे पंख देऊनी
ने ज्योतिर्जगतात

अंतरंग

२. संवाद - महेन्द्र सेठिया
३. व्यक्तिपरिचय... आव्हानांना सामोरं जाताना - डॉ. संजीव गलांडे
८. कविता पानोपानी... गणित - विनय अपसिंगकर
शब्दांचे लेणे - शरद कुलकर्णी
९. प्रकल्पाची कमाल, शिकण्यातली धमाल - १ - विवेक पौंक्षे
नवनव्या उचापती - अर्थात प्रकल्प करूया
१३. माहितीपर... कथा एका संग्रहालयाची - डॉ. मृणाल धोंगडे
-
१६. कथा... रस्ता - स्वाती राजे
१९. विज्ञानाशी गट्टी... - अमेय कुलकर्णी
आपल्या आसपासची जैवविविधता
२१. भटकंती... माझी 'नून'ची स्वप्नपूर्ती - चेतन केतकर
२६. कर्मयोगिनी भगिनी निवेदिता - ८ - डॉ. सुरुचि पांडे
२८. माहितीपर... माहिती अधिकार अधिनियम - विवेक वेलणकर
३१. वाचलेच पाहिजे असे काही... - अंजली नानल
व्हाय नॉट आय?
मलपृष्ठ पद्य - असति का ऐसे कुणी?... - डॉ. स्वर्णलता भिशीकर
याशिवाय - ज... जोडीकार्याचा (१२), प्रतिसाद... कौतुक ! (३२)

मुखपृष्ठाविषयी - चित्रकार अन्वर हुसेन यांच्या 'गुडमॉर्निंग' या चित्रमालिकेतील ही चित्रे आहेत. (मुळात दुरंगी असलेली ही चित्रे कृष्णधवल स्वरूपात इथे छापली आहेत.) तैलरंगात कॅन्व्हासवर ही चित्रे रेखाटली आहेत. सकाळचा चहा आणि वर्तमानपत्र हा या चित्रमालिकेतील रेखाटनांचा खास विषय. चित्रकार अन्वर हुसेन हे मूळचे सांगली जिल्ह्यातले. त्यांच्या Nostalgia, Life and Times on a city, School children and childhood, Indian Classical Musicians इ. चित्रमालिका प्रसिद्ध आहेत. रंगसंगतीतील ताजेपणा हे त्यांच्या चित्रांचे खास वैशिष्ट्य आहे.

सौजन्य - www.indiaart.com

संपादक, प्रकाशक, मुद्रक
महेन्द्र सेठिया

कार्यकारी संपादक
जयश्री काटीकर

संपादक मंडळ
महेन्द्र सेठिया
शैलजा देशमुख
नीलिमा करमरकर
दत्ता श्री. टोळ

मुखपृष्ठ/मलपृष्ठ
अन्वर हुसेन/अभय पुरंदरे

आतील चित्रे
अभय पुरंदरे, सौरभ उपळेकर,
अमोल भोसले

संपर्क पत्ता
छात्र प्रबोधन, ज्ञान प्रबोधिनी,
५१०, सदाशिव पेठ, पुणे - ४११०३०
☎ (०२०) २४२०७ १७४/१७९
ई-मेल
jpcphatra@rediffmail.com
संकेतस्थळ
www.chhatraprabodhan.org

वार्षिक वर्गणी ₹ १८०/-

द्वैवार्षिक - ₹ ३४०/-

त्रैवार्षिक ₹ ५००/-

दशवार्षिक - ₹ १,५००/-

या अंकाची किंमत : ₹ १५

पुण्याबाहेरील धनादेशासाठी ₹ २० जादा
घरपोच दिवाळी अंकासाठी प्रतिवर्षी ₹ ४० जादा

छात्र प्रबोधन | सौर ज्येष्ठ, शके १९३३

प्रिय विकासोत्सुक प्रबोधकांनो,

सुट्टीची 'धमाल' अनुभवलीत ना? सुट्टीतले काही खास अनुभव लिहून ठेवा, किंवा स्वतःच्या आवाजात ध्वनिमुद्रित (रेकॉर्ड) करून ठेवा. प्रकाशचित्रे काढली असतील तर संगणकाच्या साहाय्याने त्याचा 'पॉवर पॉईंट शो' तयार करा. अशा विविध पद्धतींनी सुट्टीतल्या अनुभवांना उजाळा द्या. शाळा सुरू झाली की, आपल्या मित्र-मैत्रिणींना/शिक्षकांना ते अनुभव सांगा, त्यांचेही अनुभव तपशिलात समजून घ्या.

नवीन अभ्यासक्रम अन् नवीन पाठ्यपुस्तकांसह शाळेचं नवीन वर्ष लवकरच सुरू होईल. तुमच्या वयाचा विचार करून काही तज्ज्ञ मंडळींनी तुम्ही 'काय शिकायला हवं' हे निश्चित केलं अन् त्यालाच त्यांनी त्या-त्या वर्षाचा अभ्यासक्रम म्हटलं. मग त्यानुसार त्या-त्या विषयाची पाठ्यपुस्तकं तयार झाली. त्याच्या आधारे अभ्यास करून तुम्ही परीक्षा द्यायची अन् मग पुढच्या-पुढच्या इयत्तेत प्रवेश घ्यायचा अशी आजची शिक्षण पद्धती आहे. तुम्हाला याबाबत शालेय स्तरावर तरी स्वातंत्र्य नाही हे खरंय! पण त्यापेक्षा वेगळं-जास्तीचं काही शिकायला बंदी तर घातली नाहीये ना? मग तुम्ही ठरवा की यावर्षात तुम्हाला काय 'वेगळं' शिकायचं आहे ते. तुम्हाला जे शिकावंसं वाटतंय त्याचा अभ्यासक्रम तुम्ही स्वतः तयार करा. त्याला शालेय विषयांचं बंधन असायला पाहिजे असं कोणी सांगितलंय? एखाद्याला कायद्यातलं काही शिकावंसं वाटे तर एखादीला मानसशास्त्रातलं. एखाद्याला वैद्यकीय शाखेतलं तर एखादीला यंत्रशास्त्र-संगणकशास्त्रातलं, काही करून पाहावंसं वाटे तर. एखाद्याला वेगळी भाषा/लिपी शिकाविशी वाटे तर एखादीला पुरातत्त्व संशोधनामध्ये रस असेल. त्या विषयातली तुमच्या गावातली एखादी जाणकार व्यक्ती शोधा अन् त्यांच्याशी बोलून आठवड्यातून एक तास त्यांच्याकडे कामाला, मदतीला जा. त्यांच्याबरोबरच्या कामातून, त्यांच्याशी होणाऱ्या गप्पामधून, प्रश्नांची उत्तरे मिळवता मिळवता तुमचा अभ्यासक्रम तयार होईल. तुमची चिकाटी, शिकण्याची मनापासूनची इच्छा अन् जाणकार व्यक्तींबरोबरची आदरपूर्वक वागणूक यांच्या जोरावर वर्षभराचा तुम्ही ठरवलेला हा अभ्यासक्रम तुम्ही नक्कीच पूर्ण करू शकाल असा मला विश्वास वाटतो.

'प्रकल्प पद्धतीद्वारा शिक्षण' हा यासाठीचा पूरक उपक्रम! या अंकापासून येते वर्षभर 'प्रकल्पांची कमाल, शिकण्यातली धमाल' ही लेखमाला आपण सुरू करतो आहोत. मला खात्री आहे, ही लेखमाला 'स्वतःचं स्वतः कसं शिकायचं' यासाठी तुम्हाला नक्कीच उपयोगी पडेल. त्या निमित्ताने जाहीर करत असलेल्या स्पर्थेतही आवर्जून भाग घ्या.

शालेय पुस्तकी शिक्षणा पलीकडे काही अनुभवशिक्षणही तुम्ही या वयात घ्यायला हवं, असं मनापासून वाटतं. गेले २ महिने यासंदर्भात अंकातल्या आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून विद्यार्थ्यांच्या २५ जोड्यांनी विविध प्रकारची कामे केली अन् पुष्कळ वैविध्यपूर्ण अनुभव मिळवले. त्या सर्वांशी दूरभाषवर बोलताना त्यांचा ओसंडून वाहणारा उत्साह जाणवत होता. त्यातूनच ही 'जोडीकार्या'ची योजना वर्षभरासाठी चालू ठेवण्याचे ठरवत आहोत. वर्षभरात ८-८ कामांचे ३ टप्पे असतील. कोणीही केव्हाही प्रारंभ करू शकेल. सर्व कामे जोडीने करायची आहेत. त्यातली काही कामे साहसाची असतील, काही व्यावहारिक-सामाजिक कौशल्यांना वाव देणारी असतील; काही तुमच्या विविध क्षमता वापरायला-ताणायला लावणारी असतील तर काही तुमच्यातल्या कलागुणांना अभिव्यक्त करायला लावणारी असतील. एकेक टप्पा पूर्ण करणाऱ्यांसाठी दिवाळी व उन्हाळी सुट्टीत ३ ते ४ दिवसांच्या साहस सहली, सायकल सहली वा शिबिरांची योजना असेल. एकूणात खूप धम्माल येईल एवढं नक्की. सहभागी होताय ना 'जोडीकार्या'च्या योजनेत? छात्र प्रबोधन जोडीकार्य, तुमचे नाव, गाव, इयत्ता आणि ई-मेल पत्ता असं सगळं लिहून ९४०४२२४७०५ या क्रमांकावर SMS पाठवा. तुम्हाला या योजनेची सविस्तर माहिती ई-मेल द्वारे पाठविली जाईल. या योजनेत सहभागी होऊन स्व-विकासाच्या वाटेवर उत्साहाने घोडदौड करा.

नवीन शैक्षणिक वर्षासाठी भरभरून शुभेच्छा!

सस्नेह तुमचा,

सस्नेह तुमचा,

(महेन्द्र सेठिया)

आव्हानांना सामोरं जाताना

डॉ. संजीव गलांडे

मराठीतून लेखन करण्याची वेळ हल्ली क्वचितच येते. हा लेख लिहिण्याच्या निमित्ताने मी प्रयत्नपूर्वक वेळ काढून कागद आणि लेखणी घेऊन बैठक मांडली. सुरुवातीला काहीच सुचत नव्हते; पण हळूहळू विचारांची आणि घटनांची रांगच मनात यायला लागली. एकामागून एक अशा घटना, विचार, ज्या व्यक्तींनी मला आत्तापर्यंत संशोधन क्षेत्रात काम करण्यासाठी प्रेरणा दिली आहे; त्यांच्या आठवणीने मन थरारून उठलं/मन उत्तेजित झालं !

सगळ्यात पहिला प्रश्न मी स्वतःला विचारला की, मी नक्की कधी आणि कसं या क्षेत्रात यायचं ठरवलं? लहानपणापासूनच माझा स्वभाव हा प्रश्न विचारण्याचा ! प्रत्येक गोष्टीबद्दल माझ्या मनात कुतूहल असायचं. लहानपणाच्या फोटोतसुद्धा मी विचारात गढलेला असा दिसत असे! (असं आता मला कळतंय). बाकी सर्वांना मी सतत 'हरवलेला' आहे असंच वाटायचं. मनात असायचे असंख्य प्रश्न ! का, कशाला, कशामुळे इ. इ. आजूबाजूच्यांना अगदी हैराण करून सोडायचो. उत्तरं नाहीच मिळाली, तर स्वतःच काहीतरी खटपट करून उत्तरं शोधायचा प्रयत्न करायचो.

चौथीपर्यंतचे शिक्षण शुक्रवार पेठेतल्या 'सरस्वती मंदिर प्राथमिक शाळे'त झाले. 'वासरात लंगडी गाय शहाणी' या म्हणीप्रमाणे, या शाळेत असेपर्यंत पहिला क्रमांक कधी चुकला नाही. पाचवीत प्रवेशाच्या वेळेस माझ्या आईवडिलांना काय वाटले; पण त्यांनी मला प्रबोधिनीच्या प्रवेश परीक्षेकरता बसवलं. मी त्यात चक्क पासही झालो. पाचवीपासून बारावीपर्यंतचे शिक्षण 'ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाले'त झाले. या शाळेत मात्र मी वर्गात शेवटून पाचात असायचो ! त्यामुळे पुस्तकी अभ्यास आवडेनासा झाला. शाळेत असताना मैदानी खेळांची खूप आवड निर्माण झाली. ज्ञान प्रबोधिनीमध्ये पुस्तकी शिक्षणाबरोबरीने इतर उपक्रमांनाही वाव दिला जाई. मीही मनःपूर्वक किंबहुना झोकून देऊनच या सर्व उपक्रमात भाग घ्यायचो. या सर्व उपक्रमांपुढे आणि विशेषतः खेळांपुढे अभ्यास गौणच वाटायचा. मात्र खेळांबरोबरच प्रयोग करण्यात मी पुष्कळ रमायचो. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि जीवशास्त्र या दोन्ही विषयात मला खूप रस होता.

वडिलांची जुनी सूटकेस ही माझी घरगुती लॅब होती. भंगारातून/जुन्या बाजारातून मिळालेल्या गोष्टी त्यात असत. अर्थातच एक डिसेक्शन बॉक्स पण त्यात होतीच. हाती लागेल त्या वनस्पतीची व प्राण्याची मी

डॉ. संजीव गलांडे
(एम.एस्सी., पीएच.डी)

- * ज्ञान प्रबोधिनी प्रशालेचे विद्यार्थी
- * जैवविज्ञान विषयातील संशोधनासाठी २०१० सालच्या अत्यंत मानाच्या अशा भटनागर पुरस्काराने सन्मानित
- * या व्यतिरिक्त त्यांना मिळालेले काही अन्य महत्त्वाचे पुरस्कार -
Department of Biotechnology, National Bioscience Award for Career Development (2006), Department of Science and Technology Swarnajayanti Fellowship (2007)
- * परदेशातील मानाच्या नोकरी- संशोधनाच्या संधी सोडून संशोधन कार्यासाठी भारतात परत.
- * सध्या Indian Institute of Science Education & Research (IISER) या संस्थेत अध्यापन आणि संशोधनात मग्न.

चिकाटीची परीक्षा

प्रयोगशाळेत काम करताना, एकूणच संशोधनासाठी खूप चिकाटी लागते. मी पीएच. डी करत असतानाचा एक प्रसंग अजूनही मला आठवतो. पीएच. डी साठीचा कालावधी संपत आला होता. काम संपवण्याचं खूप प्रेशर होतं. अशा ताणाच्या परिस्थितीतच अनेकदा काम करावं लागतं आणि तेही अचूकपणे. माझ्या प्रबंधाच्या कामासाठी मला काही उंदीर (rats) हवे होते. नेहमीप्रमाणे मी संस्थेच्या experimental animal facility मध्ये त्याची 'ऑर्डर' दिली. उंदरांवर करायच्या प्रयोगासाठी काही आठवडे झटून ज्ययत तयारीसुद्धा केली. सर्व काही ठरल्याप्रमाणे घडत होतं. प्रत्यक्ष प्रयोगाच्या दिवशी उंदीर त्यांच्या पिंजऱ्यासकट प्रयोगशाळेत घेऊन आलो. सकाळी एक महत्त्वाचं लेक्चर होतं. ते ऐकून मग काम सुरू करावं, असं ठरवून मी लेक्चर ऐकायला गेलो. तासाभरानं प्रयोगशाळेत आलो तर काय बहुतेक सर्व उंदीर मरून गेले होते. मी नसताना कुणीतरी त्यांच्या पिण्याच्या पाण्याच्या बाटल्या काढल्या होत्या आणि त्याच्या अभावी उंदीर मेले होते. मला क्षणभर छातीत धस्स झालं. इतक्या दिवसांची तयारी वाया गेली होती. पुन्हा तशाच उत्साहानं सर्व कामं पहिल्यापासून करणे हे दिव्यच होतं. परंतु करण्याशिवाय पर्यायच नव्हता. अशा अनेक अनुभवातून शिकत गेलो. संशोधकांकडे सहनशक्ती खूप असते ती कदाचित अशाच कारणांमुळे... चिकाटी आणि जिद्द हे संशोधनासाठी अत्यावश्यकच आहेत.

चिरफाड करत असे- आतमध्ये काय आहे ते बघण्यासाठी! वेगवेगळ्या आकारांची भिंगे जमवून त्यातून निरीक्षण करायला मला खूप आवडायचं. अशा प्रकारे लहानपणापासूनच असलेल्या विज्ञानाच्या आवडीमुळे विज्ञान शाखेकडे जाणं ओघानं आलंच. गणितात फार गती नसल्यामुळे इंजिनिअरिंग शाखेकडे जाण्याचा प्रश्नच नव्हता. गणितात गती नसल्याचे दुष्परिणाम मला आता जाणवू लागले आहेत. तेव्हा गती व रुची दोन्हीचा अभाव होता. आता रुची आहे परंतु गणिताच्या आकलनात / ज्ञानात खूपच तफावत असल्यामुळे मी त्या अंगानं विचार करू शकत नाही. विज्ञानातील सर्व शाखांची प्रगती होताना गेल्या दोन दशकांमध्ये विषयांमधील अंतर कमी होत चाललंय. त्यामुळे जीवशास्त्रात गणित, पदार्थविज्ञान आणि रसायनशास्त्र यांचं योगदानही खूप महत्त्वाचं ठरतंय. त्यामुळेच मला असं वाटतं की, पुन्हा जर का शाळेत जायचं असेल तर मला गणित व संख्याशास्त्र शिकायला खूप आवडेल, असो.

बारावीनंतर मला डॉक्टर व्हायची इच्छा होती -

४ छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३
प्रा. - व्ही. व्ही. आर्किटेक्ट्स, प्रा. लि. पुणे

'पी.सी.बी' ग्रुपमधील टक्केवारीही चांगली होती. डॉक्टर बनूनही संशोधन करण्याकडेच माझा कल असला असता. या सुमारास माझ्या आयुष्याने एक महत्त्वपूर्ण वळण घेतलं. जेव्हा बी. जे. मेडिकल कॉलेजची अॅडमिशन एका मार्काने हुकली, तेव्हा कोणत्याही खाजगी मेडिकल कॉलेजात प्रवेश न घेता मी 'प्युअर सायन्स'कडे जाण्याचा निर्णय घेतला. सर्व नातेवाईक आणि हिंतचितकांनी मला खूप परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला; पण मी पक्का निश्चय केला होता. 'स्कोप'चं पुढे पाहू, पण मनापासून आवडतंय ना, मग हेच करूयात, असं ठरवून बी.एस्सी. चा अभ्यास सुरू केला. एस. पी. कॉलेजातल्या प्राणिशास्त्र विभागामधून पदवीपर्यंतचं शिक्षण पूर्ण केलं. पुणे विद्यापीठाचा तेव्हाचा अभ्यासक्रम खूपच मर्यादित आणि जुनाट होता. आधुनिक विज्ञानाचा समावेश तेव्हा त्यात नव्हता. पुढे संशोधन करायला आवडेल असा एकही विषय तेव्हा सापडत नव्हता. एम. एस्सी. साठी जैवतंत्रज्ञान (Biotechnology) हा एक नवा पर्याय तेव्हा नुकताच उपलब्ध झाला होता. तिथे काहीतरी नवे सापडेल या आशेनं मी जैवतंत्रज्ञान शाखेची स्पर्धात्मक प्रवेश परीक्षा दिली व त्यात उत्तीर्णही झालो. विद्यापीठाच्या या

अभ्यासक्रमातील बहुतेक सर्व शिक्षकांचं संशोधन कार्यही तेव्हा चालू होतं. यामुळे शिकत असतानाच संशोधन कसं चालतं याचं दर्शन मला खूप जवळून झालं. बायोकेमिस्ट्री, मॉलिक्युलर बायोलॉजी, सेल बायोलॉजी, बायो इन्फरमेटिक्स, जेनेटिक इंजिनिअरिंग व इतर अनेक विषयांतलं अद्वययावत ज्ञान पहिल्यांदा मिळाल्यानंतर इथे नक्कीच पुढची वाट सापडेल असा विश्वास वाटू लागला. त्यासंबंधीचं अफाट वाचनही सुरू झालं. जीन्स (Genes) बद्दलचं आकर्षण या सुमारासच निर्माण झालं. आपण या विषयावर संशोधन करावं, असं मला यावेळीच क्लिक झालं असावं, असं आता मागे वळून बघताना जाणवतं. एम. एस्सी. करत असताना उन्हाळी सुट्टीत मी हैदराबादमधील CCMB या अत्याधुनिक संस्थेतील प्रयोगशाळेत छोटा संशोधन प्रकल्प केला. अशा अनेक उपक्रमांमुळे एम. एस्सी. च्या दोन वर्षांत मी खूप शिकलो. संशोधनाची गोडीही निर्माण झाली. प्रत्येक विषयात आन्धानात्मक आणि काहीच उत्तर न सापडलेले अनेक प्रश्न आहेत, याची जाणीव मला झाली. या दरम्यान प्रयत्नपूर्वक उत्तरं शोधायची प्रबळ इच्छाही निर्माण झाली.

पदव्युत्तर शिक्षणासाठी Council of Scientific and Industrial Research (CSIR) ची शिष्यवृत्ती मिळवण्यासाठी मी स्पर्धात्मक परीक्षा दिली. या परीक्षेमध्ये संपूर्ण भारतात मी दुसरा क्रमांक मिळवला. पीएच. डी.साठी मी भारतातल्या मोजक्या प्रथितयश संस्थांमध्ये मुलाखती दिल्या. त्यातून मग बंगळूरच्या Indian Institute of Science (IISc) मध्ये मी पीएच. डी. करायचं ठरवलं. पहिल्या वर्षात मी खूप प्रबंध आणि संशोधनपत्रं वाचली. या वाचनातून मी कुठल्या प्रश्नावर काम करणार याचा विचार पक्का होत गेला. मी डी.एन.ए. च्या टोपोलॉजी (Topology) चं नियमन करणाऱ्या Topoisomerase नावाच्या एका एन्झाइम (enzyme) वर काम केलं. मी ज्या प्रयोगशाळेत हे संशोधन केलं तिथे या विषयावर पूर्वी कोणी काम केलं नसल्यामुळे मला अगदी शून्यातून (from scratch) सर्व कामं करायला लागली. बायोलॉजिकल सिस्टिम्स (Biological Systems) खूप क्लिष्ट व गुंतागुंतीच्या असल्यामुळे एखाद्या प्रश्नाचं उत्तर मिळवण्यासाठी अनेक प्रयोग करायला लागतात. या प्रयोगांसाठी त्यामागची वैचारिक बैठक, गृहीतकं मांडणं,

प्रयोगशाळेत संशोधनात मग्न

त्यांचं नियोजन करणं आणि मग विश्लेषण करणं हेही महत्त्वाचे टप्पे असतात. अनेक प्रयोग फसतात. त्यातून काही निष्कर्ष हातापर्यंत पोचत नाहीत, परंतु अशा अपयशांमधूनही मी शिकत गेलो. माझी चिकाटीही पणास लागली. अनेक छोट्या-मोठ्या अपयशांनंतर कधीतरी सगळं काही मनासारखं घडून प्रयोग यशस्वी होई आणि एक वेगळंच अपेक्षापूर्तीचं समाधान मिळे. त्यातूनच अजून काम करण्याची प्रेरणा मिळे, उत्तेजन मिळे. त्यामुळे अहोरात्र काम करायचा हुरूप वाढला. सातत्याने प्रयत्न करत राहायला आणि कायम डोळे उघडे ठेवून नवीन गोष्टींचा माग काढायला मी शिकलो.

पीएच.डी. नंतरच्या शिक्षणासाठी मी अमेरिकेत जायचं ठरवलं. पुढचं शिक्षण घेऊन भारतात परत यायचं हा विचार जाण्याआधीसुद्धा पक्का होता आणि पाचवर्षांनीसुद्धा तसाच राहिला. अमेरिकेतील कॅलिफोर्निया राज्यात आधी सॅन डिएगो व नंतर बर्कली येथे मी काम केलं. या एकूण पाच वर्षांच्या कालखंडात मला संशोधन पद्धतीबद्दल अजून बरंच काही उमगलं. उच्च दर्जाचं आणि उपयुक्त असं संशोधन करायचं असेल तर अवघड प्रश्न विचारायला कसे पाहिजेत, हे इथल्या अनुभवांतून मी शिकलो. अमेरिकेतल्या अनेक कॉन्फरन्सेसमध्ये मी सहभाग घेतला. विविध क्षेत्रातील दिग्गज शास्त्रज्ञांना मी यावेळी भेटलो. आमच्या संशोधनातील निष्कर्ष मांडून चर्चा केली. या संधीचा उपयोग मला खूपच झाला. माझा आत्मविश्वास वाढला.

.....
छात्र प्रबोधन | सौर ज्येष्ठ, शके १९३३
दिनविशेष : १० जून - जागतिक दृष्टिदान दिन

पंतप्रधानांच्या हस्ते भटनागर पुरस्कार स्वीकारताना

दोन हजार साली आम्ही (मी व पत्नी लारा) भारतात परत यायचं ठरवलं. पुन्हा एकदा नातेवाईक आणि हितचिंतकांकडून दोन टोकाची मतं ऐकायला मिळाली. अनेकांनी सल्ला दिला की, अमेरिकेचं नागरिकत्व स्वीकारल्याशिवाय किंवा ग्रीन-कार्ड घेतल्याशिवाय परतून नका, भारतात काही संशोधन करणं शक्य नाही वगैरे. मी दोन-तीन ठिकाणी वैज्ञानिक म्हणून अर्ज पाठवून दिले. औपचारिक बाबींची पूर्तता केल्यावर मला पुण्यातल्याच नॅशनल सेंटर फॉर सेल सायन्स (NCCS) मध्ये निवड झाल्याचं पत्र मिळालं.

दोन हजार एक साली मार्च महिन्यात आम्ही परतलो आणि NCCS मध्ये वरिष्ठ वैज्ञानिक म्हणून मी रुजू झालो. हा माझ्यासाठी अतिशय नवीन अनुभव होता. प्रयोगशाळा उभी करणं व चालवणं हाही एक प्रपंचच असतो. नवीन घर, लहान मुलगी आणि नवीन लॅब अशा अनेक तारांवरची कसरत चालली होती. लाराच्या सहकार्यामुळे हे दिव्य चांगल्या रीतीनं पार पडलं. विद्यार्थी असताना आपण काम करणं आणि विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करून त्यांच्या कामाला गती

देणं या अतिशय वेगळ्या गोष्टी असतात. माझ्या विद्यार्थ्यांच्या बरोबरीनं मीही स्वतः प्रयोगांत गर्क राहायचो. प्रयोग शाळेतील आदर्श कार्यपद्धती आणि संशोधनातील शिष्टाचार मी स्वतःच काटेकोरपणे पाळायला लागलो. लगेचच माझ्या विद्यार्थ्यांनी, मी काहीही न सांगता या गोष्टी लगेचच आत्मसात केल्या. विद्यार्थ्यांची पहिली तुकडी अशा पद्धतीने तयार झाल्यावर आपोआपच पुढे तसा पायंडा पडला. विज्ञानात ज्येष्ठ-कनिष्ठ हा भेदभाव असू शकत नाही. सर्वच जण एका पातळीवर असतात. वय काहीही असो, प्रत्येक विद्यार्थी आणि वैज्ञानिक हा चांगले संशोधन

करू शकतो व एकमेकांना कुठलाही (शास्त्रीय) प्रश्न विचारू शकतो, असे मी कायम मानत आलो आहे. म्हणूनच मी माझ्या ग्रुपमध्ये 'सर' म्हणण्याच्या प्रथेला तडा दिला. 'सर' म्हणतील ते ब्रीदवाक्य असं झालं तर ते विज्ञानाच्या दृष्टीनं घातक ठरतं. अनेक सिद्धांत आणि परिमाणं विज्ञानात सतत बदलत असतात, त्यामुळे प्रत्येक निरीक्षण, सिद्धांत यांना सतत प्रश्न करत राहणं खूप महत्त्वाचं आहे. आता माझ्या ग्रुपमधले सर्वजण मला 'संजीव' नावानंच संबोधतात. आमच्या चर्चेच्या स्वरूपात आता खूपच बदल झालाय. माझ्या सिद्धांतांनाही विद्यार्थी तेवढ्याच जोमानं आव्हान देतात जेव्हा एकमेकांना देतात ! या अशा प्रकारच्या जोरदार चर्चेमुळे संशोधनाची गुणवत्ता उंचवायला खूप मदत झाली. आतापर्यंत सात विद्यार्थ्यांनी माझ्या मार्गदर्शनातून पी.एच.डी. मिळवली आहे. त्यातील पाच आता परदेशातील नामांकित विद्यापीठांमध्ये पोस्ट डॉक्टरल (Post doctoral) संशोधन करत आहेत.

विद्यार्थ्यांच्या कलेनं घेऊन त्यांना प्रेरित करणं आणि स्वतंत्रपणे विचार करायला प्रवृत्त करणं हे खूप आव्हानात्मक काम आहे. गेल्या दहा वर्षांत मी हे करू शकलो, म्हणून खूप समाधान आहे. संशोधनासाठी अनुदानं खूप प्रमाणात लागतात

आणि ती मिळवणं खूप अवघड असतं. २००४ साली मला लंडनमधल्या 'वेलकम ट्रस्ट'कडून संशोधनासाठी एक भलंमोठं अनुदान (grants) मिळालं. त्यांच्यामुळे माझ्या करिअरला एक कलाटणी मिळाली. त्यानंतर भारतातूनही अनेक अनुदानं मिळाली. आता माझे अमेरिका, पॅरिस (फ्रान्स), फिनलंड, जपान इ. देशात कोलंबोरेटर्स आहेत. चिकित्सक आणि प्रामाणिक विद्यार्थ्यांना योग्य वातावरणाची व संसाधनांची (resources) जोड मिळाल्यास ते जगावेगळं काम करून दाखवू शकतात याची प्रचीती NCCS मधल्या नऊ वर्षांच्या कालावधीत मला आली. आमचे अनेक शोधनिबंध परदेशात प्रसिद्ध होणाऱ्या शास्त्रीय नियतकालिकांमध्ये प्रसिद्ध झाले आहेत. त्या कामावर आधारित इतरांचेही शोधनिबंध आता त्यात प्रसिद्ध होऊ लागले आहेत. अशा कामामुळे मला अनेक पारितोषिकं मिळाली.

आपल्या शरीरातील प्रत्येक पेशीतील केंद्रकात हजारो जनुकं (Genes) असतात. त्यांचं कार्य हे अत्यंत प्रभावीपणे नियंत्रित केलं जातं. प्रत्येक केंद्रकात जो डीएनए असतो त्याचा पसारा खूप असतो. जनुकं ही ह्या डीएनएतले छोटे भाग असतात. जनुकं नियंत्रित करण्यासाठी त्यांना ठरावीक पद्धतीनं गुंडाळून केंद्रकात ठेवलेले असते. पेशीबाहेरच्या सिग्नल्समुळे केंद्रकाच्या आत बदल होऊन जनुकं कार्यरत होतात व त्यातील कोडप्रमाणे वेगवेगळी प्रथिनं (proteins) बनतात. पेशीबाहेरचे सिग्नल्स जनुकांपर्यंत पोचून ते कार्यरत करे होतात याची एक प्रणाली आम्ही शोधली. या कामासाठीच मला भटनागर पुरस्कार मिळाला.

भारतात परत आल्यानंतर, त्याबद्दल खंत कधीच वाटली नाही. भारतामध्येही खूप ध्येववेडे, हुशार विद्यार्थी आहेत. आपणही पाश्चात्य देशांच्या तोडीस तोड काम करू शकतो. काही काही अडचणींवर मात करायला लागते. परंतु या सगळ्यामुळे माझ्या कार्यक्षमतेत फार काही बाधा आली, असं कधी जाणवलं नाही. आपली तयारी असेल तर कुठल्याही समस्येवर तोडगा काढता येतो- नाहीतर सबबी काय कमी असतात का? हल्ली खरोखरच तुम्ही जगात कुठेही असा, तरी कामात अडचण येत नाही. ई-मेल, स्काईप, इंटरनेट यांमुळे जगातल्या कुणाशीही त्वरित संपर्क साधता येतो. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या माहितीची देवाण-घेवाण आपल्या मर्जीनुसार होऊ शकते.

या सगळ्या कालावधीत मला माझ्या परिवाराकडून खूप पाठिंबा आणि प्रोत्साहन मिळालं. अमेरिकेत असताना लारासुद्धा संशोधन क्षेत्रातच काम करायची. तिला त्यामुळेच संशोधन क्षेत्रातल्या अडचणी आणि गरजा सहज समजून घेता आल्या. माझ्या दोन्ही मुलांना मी शास्त्रज्ञ असल्याचा खूप अभिमान आहे. बाकी नातेवाईकांना (आई-वडील-बहीण-भाऊ इ.) सुद्धा माझं काम फारसं समजत नसलं तरी त्यांचा पूर्ण पाठिंबा आहे आणि त्यांना अभिमानही वाटतो. दिल्लीत पंतप्रधानांच्या हस्ते भटनागर पुरस्कार स्वीकारताना माझ्या कुटुंबातले सर्वजण व लॅबमधील (ज्यांनी प्रत्यक्ष संशोधन केलं ते) सर्वजणही आवर्जून आले होते.

२०१० साली मी पुण्यातीलच एका नवीन संस्थेत प्रोफेसर म्हणून रुजू झालो. 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स एज्युकेशन अँड रिसर्च' (IISER) ही संस्था भारताच्या विज्ञान क्षेत्रातील एक उगवता तारा आहे. परदेशातल्या नामवंत संस्था, विद्यापीठ व भारतातील IITs च्या धर्तीवर या संस्थेतही पदवीपर्यंतचे शिक्षण आणि संशोधन यांचा मिलाफ आहे. मला शिकवायला मनापासून आवडतं. आधी मी विद्यापीठात पदव्युत्तर वर्गांना शिकवायचो. IISER मध्ये बारावीनंतर आलेल्या विद्यार्थ्यांना शिकवायला अजूनच मजा येतेय. संशोधन क्षेत्रात बुद्धिमान मुलांनी चमकावं, करियर घडवावं यासाठी उचललेलं हे पाऊल आहे. पुढच्या दहा वर्षांत भारतातूनही उच्च दर्जाचं संशोधन विज्ञानाच्या सर्व शाखांमध्ये होईल, याची मला खात्री वाटते.

IISER मध्ये मी नवीन संशोधनकेंद्रही उभारलंय. 'Centre of Excellence in Epigenetics' असं त्याचं नाव आहे. भारतात अशा प्रकारची लॅब दुसरीकडे कुठेही नाही. हे एक वेगळ्या प्रकारचं आव्हान मी स्वीकारलंय. माझ्या मनात अजून बऱ्याच नवीन कल्पना, प्रकल्प आकार घेतायत. Science has no boundaries. म्हणून वेगवेगळी क्षितिजं विस्तारण्याच्या कामात मी मग्न आहे...

✽✽

डॉ. संजीव गलांडे

६ वा मजला, पहिला टॉवर, साई ट्रिनिटी,
गरवारे सर्कल, सुतारवाडी, पाषाण, पुणे 411021
sanjeevgalande@gmail.com

.....

छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३

शोधा... pakshimitra.com

७

कविता पानोपानी

गणित

- विनय अपसिंगकर, भाग्यनगर, लातूर 413531

झाडांची दाटी
नदी काठावर
चार दोन झाडे
डोंगर माळावर

कुठे दाटी
कुठे विरळ
हे गणित
नाही सरळ !

अन्न पाण्याची
पाहून सोय
सारी तिथेच
दाटी होय

उंच घरं
शहर वाढतंय
उदास उपाशी
खेडं खंगतंय

एक अवयव
चाललाय सुजत
एक अवयव
चाललाय वाळत

एक हात
वाळतोय असा
अन्नाचा घास
भरविल कसा?

शब्दांचे लेणे

कविता हे शब्दांचे लेणे...

हे तर तुझेच देणे !

तुझ्याच सहवासात बहवते...

आनंदाचे गाणे !

कविता हे शब्दांचे लेणे !

कवितेच्या बसुनी काठी

मी आळवितो तुजसाठी

तुझ्या चिंतनातून उमलते...

हे भक्तीचे गाणे !

कविता हे शब्दांचे लेणे !

या गंधित वाऱ्यावरती

सुकुमार फुले ही डुलती

या तुझ्या रूपातून खुलते...

कोमल हळवे गाणे !

कविता हे शब्दांचे लेणे !

शरद कुलकर्णी

बी २०३ 'कार्तिकेय', आर. अेक्स ५ म. औ. वि. मं.
निवासी विभाग-१, सुदर्शननगर, डोंबिवली (पू.) 422203

छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३
प्रायोजक - डॉ. विनायक देसूरकर, पुणे

प्रकल्पांची कमाल
शिकण्यातली धमाल

काय म्हणताय?... शिकण्यात धमाल?! कसं शक्य आहे? ठरावीक चाकोरीतला अभ्यासक्रम, पाठांतरावर आधारित परीक्षा, परीक्षेत गुण मिळविण्यासाठी 'क्लासेस'ची करावी लागणारी पायपीट, लंबेचवडे गृहपाठ यात कसली आली आहे धमाल? कटकट नुसती!! हं S S, समजतेय तुमची चिडचिड आम्हाला... पण खरंच 'स्वतःला हवं ते', 'स्वतःच्या धडपडीतून' शिकायचं ठरवलं ना तर खूप खूप धमाल येते. ती धमाल तुम्ही प्रत्यक्ष अनुभवावी यासाठी या अंकापासून सुरू होत आहे ही नवीन लेखमाला ! कुतूहल - जिज्ञासेतून डोक्यात वळवळणाऱ्या अनेकविध प्रश्नांची उत्तरे कशी शोधायची, त्यासाठी कोणकोणत्या पद्धती वापरायच्या, आपल्याला सापडलेली उत्तरे वेगवेगळ्या निकषांवर तपासून कशी पाहायची, ती इतरांपर्यंत प्रभावीपणे कशी पोहोचवायची म्हणजेच थोडक्यात 'प्रकल्प कसे करायचे?' याबद्दल सविस्तर मार्गदर्शन करणारी अन् तुम्हा प्रत्येकाला एकतरी प्रकल्प करून पाहायला उद्बुक्त करणारी ही लेखमाला तुमच्या स्वयंशिक्षणाची गुरुकिल्लीच ठरेल, असा विश्वास वाटतो !

नवनव्या उचापती - अर्थात
प्रकल्प करूया

विवेक पोंक्षे

मी तुमच्या वयाचा तेरा-चौदा वर्षांचा एक स्वप्नाळू मुलगा होतो तेव्हाची गोष्ट ! रोज काहीतरी मोठ्ठा पराक्रम करावा असे वाटायचे. स्कॉट-अमुंडसेन यांची दक्षिण ध्रुवाच्या शोधासाठी झालेली स्पर्धा वाचली की वाटायचे, आपणही पृथ्वीवरचे अज्ञात प्रदेश शोधावेत. लुई पाश्चरची गोष्ट ऐकली की वाटायचे, भिंगाखाली नाना पदार्थ न्याहाळावेत आणि नवनव्या सूक्ष्मजीवांचा मागोवा घ्यावा. जगदीशचंद्रांचे चरित्र वाचता वाचता वाटायचे, वाऱ्यावर सळसळणाऱ्या वनस्पतींचे गूढ गुप्त जीवन समजून घ्यावे आणि त्यांना प्रतिसाद द्यावा. एकदा प्रतापगडच्या सहलीत तर डोळ्यांसमोर शिवरायांनी अफझलखानाच्या सैन्याची केलेली लांडगेतोड दिसायला लागली आणि वाटले, आपणही सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यात हिंडावे, इथला दगड अन् दगड उलटा-पालटा करावा आणि शिवरायांच्या आणि त्यांच्या मावळ्यांच्या पाऊलखुणा शोधून काढाव्यात. कुसुमाग्रजांच्या कविता वाचता वाचता आपणही कवी झालो आहोत असे वाटायचे आणि शब्दाला शब्द जुळवण्याची खटपट सुरू व्हायची.

पण थोड्याच वेळात स्वप्नांचा बुडबुडा फुटायचा! वाटायचे अरे, आपण जरा उशीराच जन्माला आलो. जगभरातल्या संशोधकांनी अनेकविध विषयांतल्या वाटा आधीच धुंडाळून टाकल्या आहेत. आता मला शोधण्यासारखे काय राहिले? जरा शंभर वर्षे आधी जन्माला येतो तर समुद्राचे पाणी निळे का दिसते, या प्रश्नाचे उत्तर देऊन नोबेल पुरस्कारच मिळवला नसता का? दीडशे वर्षे आधी जन्माला येतो तर एडिसनची काय विशाद होती इलेक्ट्रिक बल्ब शोधायची? तो तर माझाच शोध होता. पुस्तकातला न्यूनचा नियम माझ्याच नावाने नसता का

प्रसिद्ध झाला! थोडा, फक्त चारशे वर्षे उशीर झाला मी जन्माला यायला! बाबासाहेब पुरंदर्यांनी सारा शिवप्रदेश माझ्या आधी तुडवला म्हणून नाहीतर मीच व्हायचो खरंतर शिवशाहीर!

असं झाल्यावर माझ्यातला संशोधक निराश व्हायचा. माझा एक खटपट्या मित्र त्यावेळी माझ्याकडे यायचा. मी त्याला मिस्टर उचापते म्हणायचो. तो येताना काहीतरी भन्नाट आयडिया, नवीन वस्तू किंवा डोक्यात किडा टाकणारा एखादा प्रश्न घेऊनच यायचा. कधी म्हणायचा, 'अरे! आपल्याला एक धुण्याचा साबण तयार करायचा आहे; एकदम इको फ्रेंडली आणि स्वस्तातला बरं का! चल उठ!' कधी एखादा क्रेझी बॉल आणायचा, टप्पा पडल्यावर वेडावाकडा उडणारा आणि म्हणायचा, 'याच्या वेड्यावाकड्या टप्प्यांचे गणित सुटते का पाहू.' कधी त्याच्या हातात वेगवेगळ्या आकारांचे लहान-मोठे पतंग असायचे आणि पतंगांबरोबर डोक्यात अनेक प्रश्न! कधी कधी मि. उचापते मातीचा किल्ला करून 'पावन खिंडीतल्या लढाईचे मॉडेल उभारू' असे म्हणत दिवाळीच्या सुट्टीत आमच्या बखळीतल्या रिकाम्या जागेत शिवसृष्टी उभारी. रोज रात्री आठ-साडेआठच्या सुमारास आकाशातून जाणाऱ्या सॅटेलाईट्स्चा वेध स्वतः बनवलेल्या दुर्बिणीतून घेणारा मिस्टर

१० •••••
छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३
प्रायो. - श्री. निखिल रामचंद्र कात्रे, डोंबिवली

उचापते मलाही त्यात सामील करून घ्यायचा. एकदा तर या मिस्टर उचापत्यांनी मला त्याच्या गुप्त जागी (म्हणजे घरातल्या माळ्यावर) नेऊन त्याने लिहिलेले त्याचे आत्मचरित्र ऐकवले होते. हा माझा मित्र आला की माझ्यातला वैज्ञानिक, शोधक, इतिहासकार, लेखक-कवी पुन्हा जागा व्हायचा. आणखी बऱ्याच प्रश्नांची उत्तरे शोधायची आहेत या आविर्भावात आमची टोळी मि. उचापत्यांच्या नेतृत्वाखाली कामाला लागायची.

आता मागे वळून पाहताना दिसते आहे ते आमच्या टोळीने केलेली अचाट आणि भन्नाट कृत्ये. जगाच्या इतिहासात कदाचित त्यांची नोंद नाही होणार; पण आमच्या शिक्षणाच्या इतिहासात हे ठळक मैलाचे दगड होते. प्रयोगशाळेत तासन् तास प्रयोग करत ऑक्सिजन तयार करण्याच्या शोधून काढलेल्या पुस्तकाबाहेरच्या पद्धती, टाळी वाजताच चालू होणारे पाण्याचे नळ, आमच्या शाळेच्या आवारात सापडणाऱ्या कीटकांचा अभ्यास, पुस्तकात नसलेल्या पायथॅगोरसच्या प्रमेयाच्या सिद्धांताचा शोध, ग्रंथालयात तासन् तास बसून शोधून काढलेल्या 'आई'वरच्या कविता आणि त्यांचे रसग्रहण, या रसग्रहणावर आधारित गॅदरिंगमध्ये मुलांसमोर केलेला कार्यक्रम! किती किती कल्पना लढवल्या जात होत्या आणि झपाटल्यासारखे आम्ही त्यामागे लागत होतो! गॅदरिंगमधल्या या कवितांना लावलेल्या चाली आणि दिलेले संगीत हे आमच्या टोळीतल्या 'ढ' असलेल्या आमच्या मित्रांचे होते! एका सुट्टीत टूम निघाली सगळ्यांनी आपापल्या कुटुंबाचा इतिहास लिहायचा. ग्रेट! आमच्या आई-वडिलांचासुद्धा या उचापतीला पाठिंबा मिळाला. एवढेच नाही तर एवढी डोळे वटारून पाहणारे आमचे चुलत चुलत आजोबा आम्हाला चॉकलेट्स आणि खूप माहिती देत यात सामील झाले.

आज आमची टोळी जगभर पांगली आहे. मिस्टर उचापते राष्ट्रीय प्रयोगशाळेत वरिष्ठ वैज्ञानिक आहे. पावसाळा जवळ आला आणि वर्तमानपत्रात पावसाचा अंदाज यायला लागला की वर्षभर स्वतः तयार केलेल्या 'वेदरस्टेशन'च्या साहाय्याने हवामानावर भाष्य करणारा उचापत्या मला आठवायला लागतो. शिक्षणशास्त्र शिकल्यामुळे, मित्रांनो आता मला माहीत आहे की आम्ही या उचापती करायचो याला 'प्रकल्प' म्हणतात!

असे प्रकल्प करायचे म्हणजे आधी पाहिजेत डोक्यात वळवळणारे प्रश्न. हे प्रश्न निर्माण होतात ते तुमच्या-आमच्या निसर्गजन्य कुतूहलातून. हे प्रश्न असतात नैसर्गिक सृष्टी बद्दल, मानवी व्यवहारांबद्दल, गणितासारख्या अमूर्त विषयातल्या संकल्पनांबद्दल ! असे प्रश्न पडले की त्याची उत्तरे शोधण्याची धडपड सुरू होते. कधी उत्तरे सहज मिळतात, इतरांनी लिहिलेल्या पुस्तकांतून. पण बरेच प्रश्न दिसायला सोपे असले तरी त्यांची उत्तरे अवघड असतात. त्यासाठी अनेकांच्या मुलाखती घ्याव्या लागतात; स्वतः निरीक्षण करावे लागते, प्रयोग करून पाहावे लागतात, मॉडेल्स-प्रतिकृती बनवून पाहावी लागतात, सर्वेक्षण करावे लागते. कधी कधी तर यातून आज अस्तित्वात नाही असे काहीतरी छान निर्माणही होते.

प्रकल्प करायचा म्हणजे नुसती माहिती गोळा करायची नाही तर माहितीतून अर्थ शोधायचा, आपल्या अनुभवातून नव्या ज्ञानाची निर्मिती करायची. शक्य आहे; जगात आधी कोणीतरी आपल्याला पडलेल्या प्रश्नाचे उत्तर शोधले असेलही ! पण आपण शोधण्यातली गंमत वेगळी आहे.

इतरांनी परीक्षेत विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यापेक्षा स्वतःला पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा आनंद वेगळा असतो. पुस्तके पाठ करून आणि स्मरणाच्या जोरावर भरपूर गुण मिळवण्याचे दिवस आता मागे पडत चालले आहेत. प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकणे अधिक महत्त्वाचे ठरत चालले आहे. माहिती मिळवण्याचे अनेक स्रोत आता उपलब्ध आहेत. टी.व्ही, इंटरनेटच्या जमान्यात मिळालेल्या माहितीवर प्रक्रिया करता येणे, त्याची सत्य-असत्यता पडताळून पाहता येणे ही कौशल्ये आत्मसात करावी लागतील. प्रकल्प करताना ही व अशी अनेक कौशल्ये विकसित होतात. संग्रह करता करता वर्गीकरण करायला शिकावे लागते. उत्क्रांतिवादाचा जनक चार्ल्स डार्विनने आपल्या तरुण वयात वनस्पती-प्राण्यांचे हजारो नमुने गोळा केले आणि त्यांचे वर्गीकरण करता करता त्या नमुन्यांमधले अनेक दुवे त्याच्या लक्षात आले. तरुणपणी सुरू केलेला हा खटाटोप डार्विनसाठी आयुष्यभराचा एक महाप्रकल्पच झाला.

विज्ञान, गणित, इतिहास-भूगोल अथवा भाषा; यापैकी विषय कोणताही असो प्रकल्पाला एका विषयाचे

बंधन असतेच असे नाही. काहीतरी नेमके उद्दिष्ट ठरवून ते पूर्ण करणे महत्त्वाचे असते. प्रकल्प करताना स्वतः डोळसपणे विचार करण्याचे कौशल्य विकसित होते. विज्ञानात प्रयोग करावे लागतात, आलेख काढावे लागतात. सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास करताना डोळस भटकंती करावी लागते, मुलाखती घ्याव्या लागतात. साहित्याचा अभ्यास करताना लेखक-कवींचे शब्दांच्या पलीकडचे भावविश्व समजावून घ्यावे लागते. शाळेच्या पुस्तकी अभ्यासात हे सगळे करायला वेळ नाही आणि वावही नाही. विख्यात भौतिक वैज्ञानिक रिचर्ड फेनमनला, मुंग्या परस्परांशी कसा संपर्क करतात, असा साधा प्रश्न पडला आणि छंद म्हणून त्याने त्याचा अभ्यास केला.

अभ्यासक्रमाच्या चौकटीतून थोडे बाहेर पडले की स्वतःचे स्वतः शिकण्याचे स्वातंत्र्य अनुभवता येते. त्यातून आपली स्वयंअध्ययन कौशल्ये तयार व्हायला लागतात. मिस्टर उचापते कॉलेज आणि विद्यापीठात गेल्यावर आपल्या प्राध्यापकांशी अतिशय आत्मविश्वासाने बोलायचा. हा आत्मविश्वास त्याने कोठून मिळवला? बाजारात गेल्यावर प्रत्येक गोष्ट एका नजरेत पारखून घ्यायची त्याची नजर कशी तयार झाली? 'प्रत्येक गोष्टीला नवा पर्याय सुचला पाहिजे', हा त्याचा आग्रह कशातून तयार झाला? आजही आमच्या

.....
छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३ ११
दिनविशेष : २६ जून - सामाजिक न्याय दिन

राज्यस्तरीय प्रकल्पस्पर्धा २०११-१२

तुमच्यातले मिस्टर उचापते या स्पर्धेसाठी तयार आहेत ना?

‘छात्र प्रबोधन’ तर्फे ह. ल वी ते १० वीसाठी योजलेल्या प्रकल्प स्पर्धेमध्ये जास्तीत जास्त संख्येने सहभागी व्हा, आणि शिकण्यातली धमाल अनुभवा! आपली नावनोंदणी SMS द्वारे लवकरात लवकर करा.

(SMS द्वारे नोंदणीसाठी भ्रमणभाष क्र. ९४२२७८८०८९; टाडप करा - Prkalp - तुमचं नाव, इयत्ता, गाव)

तपशील सौर आषाढच्या (जुलै २०११) अंकात प्रसिद्ध होईल.

टोळीतील अनेकांच्या घरी जेवायला गेलो की जेवणात हमखास एखादा नवा पदार्थ असतो. हे नवीन सुचणे प्रकल्प करत असताना घडत गेले. नावीन्य हे कोणत्याही प्रकल्पाचे वैशिष्ट्यच असते!

प्रकल्पातला मला सगळ्यात जास्त आवडलेला भाग म्हणजे ‘चुका करायला परवानगी’. एका सुट्टीत आम्ही शोधून काढलेला एक भन्नाट बॉल गेम म्हणजे आमचा एक प्रकल्पच होता. खेळाचा आनंद कमी न होता पण सर्व खेळाडूंना समान संधी मिळेल असे नियम करताना आम्ही त्या खेळाच्या नव्या नव्या आवृत्त्या करत गेलो. चुकता चुकता केलेला तो उत्तमतेचा एक प्रवास होता. शाळेच्या परीक्षेत केलेल्या चुका सुधारायला संधी नसते पण प्रकल्प करताना झालेल्या चुकांमधून नवीन शिकण्याची संधी मिळते.

प्रकल्प पूर्ण झाल्यावर तो इतरांसमोर मांडण्याची संधी मिळाली तर फारच छान! त्यासाठी धडपडून तक्ते तयार करायचे, सुंदर रिपोर्ट लिहायचा, तयार केलेल्या प्रतिकृतींनी आयत्या वेळी दगा देऊ नये म्हणून शेवटपर्यंत त्यावर हात फिरवायचा. मित्र-मैत्रिणी आणि परीक्षक (हो,

तेव्हा मि. उचापत्यांच्या टोळीला ही भीती नव्हती!) यांना सामोरे जात त्यांच्या तिरकस प्रश्नांना उत्तरे द्यायची. चुकले तर सावरून घ्यायचे, हा ही आनंदाचा भाग असतो. याचा साक्षात्कार प्रकल्प करताना होतो. प्रकल्प ही एक शोधयात्रा आहे. अगदी समोर दिसणाऱ्या उंच शिखरावर जायच्या डोंगरयात्रेसारखी!

एखाद्या अवघड डोंगरकपारीत लपलेल्या लेण्यांपर्यंत पोहोचायचे, त्या लेण्याची स्केचेस काढायची, त्यांच्या रचनेचे निरीक्षण करून तपशील नोंदवायचे, शक्य असेल तर फोटो काढायचे, व्हीडीओ शूटींग करायचे आणि आपला रिसर्च म्हणून तो सादर करायचा. ही शोधयात्रा आनंददायी आहे. या शोधयात्रेला प्रारंभ करूया. हा लेख म्हणजे या यात्रेचा प्रारंभबिंदू. पुढच्या लेखांमध्ये अशा उचापती करायच्या म्हणजे काय काय केले पाहिजे ते वाचूया!

विवेक पोंक्षे

ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला,

५१४ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

vivek.ponkshe@jnanaprodhini.org

ज... जोडीकार्याचा

सौर चैत्र अंकातील आवाहनानुसार जोडीकार्यात एकंदर पंचवीस जोड्या उत्साहाने सहभागी झाल्या आहेत.

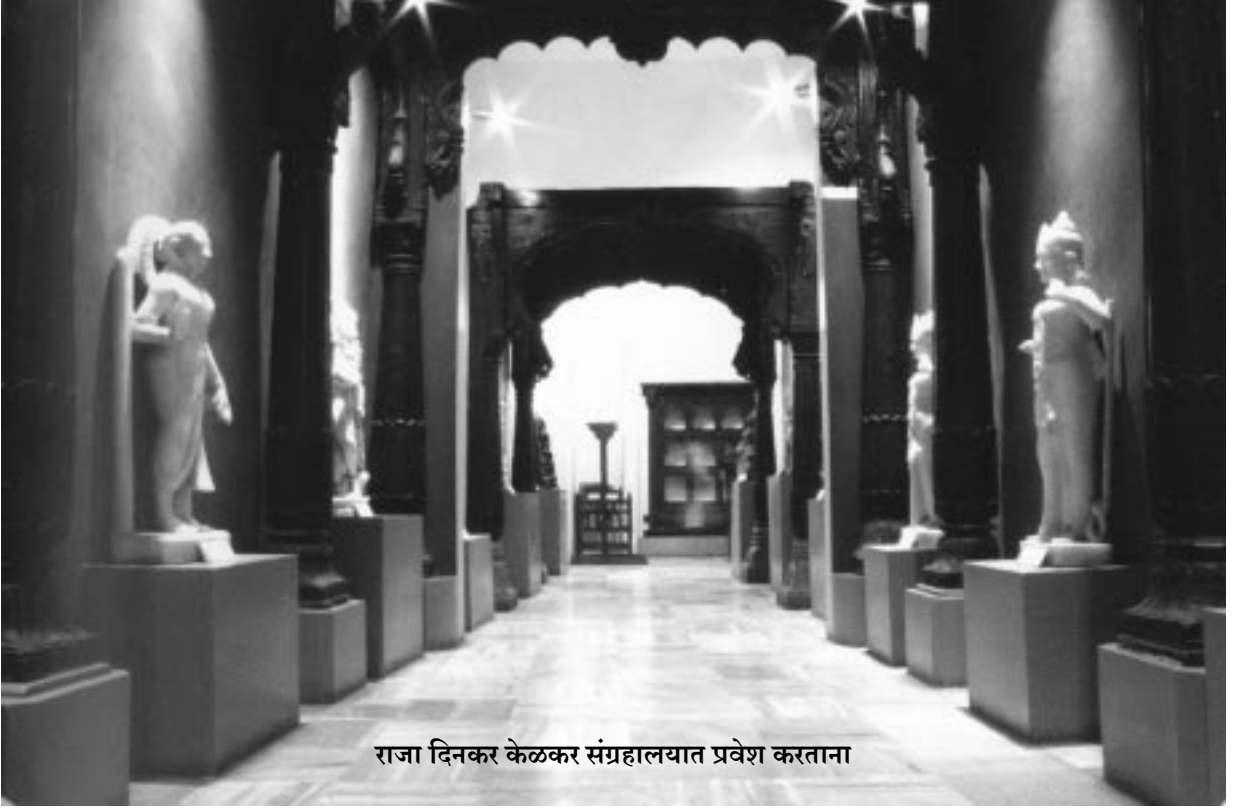
- २३ मे पर्यंत ७ कामे पूर्ण केलेल्या जोड्या - १. हृषिकेश जैन, गौरव गोल्हाट (चाळीसगांव)
 २. सायली डेक्कनवार, तन्मयी कुलकर्णी (इचलकरंजी)
 ३. मृण्मयी परळीकर, प्राजक्ता देवधर (पुणे)
 ४. आर्या बर्वे, प्रज्ञा साबळे (पुणे)
 ५. अंकिता आपटे, ऋचा कुलकर्णी (बेळगांव)
 ६. वैभवी घरोटे, मोहिनी पोटे (चंद्रपूर)
- याशिवाय सहा जोड्यांची पाच कामे पूर्ण झाली असून पुढची कामे त्या जोड्या करत आहेत. सर्व जोड्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

जोडीकार्याचा अनुभव वाचूया पुढच्या अंकात.

१२

छात्र प्रबोधन | सौर ज्येष्ठ, शके १९३३

पान प्रायोजक - अमर परांजपे, सांगली

राजा दिनकर केळकर संग्रहालयात प्रवेश करताना

कथा एका संग्रहालयाची

डॉ. मृणाल धोंगडे

मदुराईच्या जुन्या बाजारात पांढरं धोतर आणि सदरा घातलेली एक लहानखुरी व्यक्ती शोधक नजरेनं इकडे तिकडे पाहात पुढे चालली होती. अचानक एका दुकानापाशी त्या व्यक्तीचे पाय थबकले. तेथे दिसलेली वस्तू होतीच तशी विस्मयकारक ! ब्रॉन्झपासून बनवलेल्या श्रीरामाच्या मूर्तीचे धड नसलेले फक्त शीर त्या दुकानातल्या जुन्या सामानात होते. अनुभवातून तयार झालेल्या नजरेनं तात्काळ हेरलं की, ही मूर्ती साधारणपणे तेराव्या शतकातली असावी. अरे वा... म्हणजे ही तर आपल्याकडे हवीच. एव्हाना दुकानदाराने गिऱ्हाईकाच्या डोळ्यातले भाव वाचले होते आणि त्यामुळेच त्याने त्या शीराची अवाच्या सवा किंमत मागण्यास सुरुवात केली. पण गिऱ्हाईक काही कमी नव्हतं. 'एवढं महाग... मग नको रे बाबा... राहिलं...' असं म्हणत पुढं सरकलं. पण जाताना हळूच एका दोऱ्यानं मूर्तीच्या गळ्याचं माप घ्यायला विसरलं नाही. बाजारात चालत असताना पुढे एका दुकानात त्यांना एका अर्धवट अशा मूर्तीवर कपडे टांगलेले दिसले. दुकानदाराला विनंती करून त्यांनी कपडे उचलायला लावले.

शंका खरी होती. ते होते मगाशी पाहिलेल्या मूर्तीचे धड. चाणाक्षपणे त्यांनी गळ्याचा घेर पडताळूनही पाहिला. बरोबर मेळ बसत होता. दुकानदाराला डोकं तुटलेल्या त्या मूर्तीचा काहीच उपयोग नव्हता. त्याने ती किलोच्या भावात विकून टाकली. उलट पावली पहिल्या दुकानात येऊन गिऱ्हाईकाने दुकानदाराला पटवून स्वतःला मान्य असलेल्या किंमतीत शीरही मिळवलं. पुण्याला येऊन कारागिराकडून धडाला शीर जोडून घेताच साकारली श्रीरामाची विलक्षण सुंदर मूर्ती ! ती आज केळकर संग्रहालयात दिमाखानं उभी आहे.

व्यवहार चातुर्य आणि कलासक्त मन असलेली ही व्यक्ती म्हणजेच 'राजा दिनकर केळकर संग्रहालया'चे संग्राहक-संस्थापक कै. दिनकर केळकर ! पुण्यातील शुक्रवार पेठेत असलेल्या या संग्रहालयात हजारो अनमोल वस्तू बेचाळीस विभागांत मांडल्या आहेत. असं हे 'राजा दिनकर केळकर संग्रहालय' म्हणजे इतिहास आणि संस्कृतीचं भव्य

.....
छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३ १३
दिनविशेष : २९ जून - राष्ट्रीय सांख्यिकी दिन

तेराव्या शतकातील
श्रीरामाची मूर्ती

माहेरघरच ! अकाली मरण पावलेल्या आपल्या लाडक्या मुलाच्या- 'राजा'च्या स्मृती अमर करणारं एक आगळं-वेगळं संग्रह शिल्प! या संग्रहालयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील सर्व वस्तू एका माणसाने जमवल्या आहेत. आणि तो माणूसही साधा-सुधा मध्यमवर्गीय. दिनकर (काका) केळकरांकडे हा संग्रह पिढीजात आलेला नव्हता वा ते गडगंज श्रीमंतही नव्हते. होती ती फक्त आवड, अचूक गुण हेरणारी पारखी नजर आणि गत ५-६ शतकांमधील उत्तमोत्तम कलाकृती जमवून जोपासण्याचा ध्यास !

आंतरिक आवड आणि ध्यासातून सुरू झालेल्या वस्तू जमवण्याच्या छंदाचे विश्वविख्यात संग्रहालयात रूपांतर होऊ शकते, याचे हे जिवंत उदाहरण आहे. काकांना अभ्यासात विशेष रुची नव्हती; पण इतिहास हा त्यांचा आवडता विषय होता. पेशव्यांच्या गौरवशाली युगाच्या खुणा असलेल्या पुण्यात राहात असल्याने त्यांच्या इतिहासाच्या प्रेमाला अधिकच खतपाणी मिळालं. दुर्मीळ पुरातन नाणी, जुनी कुलपे जमवण्यापासून या छंदाची सुरुवात झाली. 'जुने ते सोने' या उक्तीनुसार इतरांनी अडगळ म्हणून टाकून दिलेल्या जुन्या वस्तू काका जमवू लागले. त्यांचं चप्प्याचं दुकान होतं. तेथे येणाऱ्या गिऱ्हाईकांमुळे त्यांच्या बऱ्याच ओळखी झाल्या होत्या. त्यामुळे कोणाला काही कालबाह्य म्हणून नको असेल तर ते काकांना हवंच होतं. त्यांना सर्वप्रथम भरभरून मदत केली ती सरदार दीक्षित पटवर्धन यांनी. त्यांच्या घरातले

एक जुने भित्तिचित्र काकांना आवडताच त्यांनी ते विनामूल्य त्यांना देऊन टाकले व अनेकविध जुन्या कलापूर्ण वस्तूंनी भरलेल्या आपल्या घराचे दरवाजे या ध्यास घेतलेल्या कलासक्त मित्रासाठी उघडले. काकांना त्यांच्याकडून विविध दिवे, आरसे, करंडे, अडकित्ते असं बरंच काही मिळालं आणि अन्य अमीर उमरावांकडे असं बरंच नको असलेलं सामान असू शकेल, ही कल्पनाही मिळाली. मग त्यांनी जुन्या वाड्यांमध्ये जाऊन आपल्या शोधक दृष्टीने मौल्यवान ठेवा असलेल्या या वस्तू जमवण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी ते गावोगाव हिंडले आणि तेही काटकसरीने ! बस, रेल्वे, टांगे वा प्रसंगी चालतही जात. कधी ओळखीच्यांकडे उतरत तर कधी स्वस्त हॉटेलात राहात. हवी ती वस्तू योग्य भावात मिळवणे एवढेच त्यांच्यासाठी महत्त्वाचे होते. त्यासाठी इतर खर्चावर ते अंकुश ठेवत.

महर्षी आण्णासाहेब पटवर्धन यांनी त्यांना जुने बाजार पालथे घालण्याची कल्पना सुचवली आणि त्यांना जणू खजिनाच हाती लागला. ६ आणे प्रति किलो अशा भावात त्यांना अनेक उत्तमोत्तम संग्राह्य वस्तू मिळाल्या. खरोखर 'इच्छा तेथे मार्ग !' या अशा अनेक वस्तूंनी त्यांच्या घराची एक खोली पूर्ण भरली होती. त्यांनी मग अधूनमधून त्या वस्तूंचे प्रदर्शन मांडण्यास सुरुवात केली.

वस्तू गोळा करता करता त्यांना जुने खांब, नक्षीदार महिरपी, कोरीवकाम केलेली दारं या वस्तूदेखील भुरळ घालू लागल्या. जेथे म्हणून जुने बांधकाम पाडून नवीन सुरू असेल तेथे जाऊन काका या वस्तू मिळवत. या वापरून त्यांनी स्वतःसाठी घर बांधले. जसजसे सामान वाढत गेले, ते घराच्या खोल्या वाढवत गेले. खर्चाची बाजू भक्कमपणे सांभाळणाऱ्या थोरल्या भावाचे डॉ. भास्कर केळकर यांचे त्यांना संपूर्ण प्रोत्साहन होते.

जसजशी केळकरांच्या या छंदाची प्रसिद्धी होऊ लागली तसतसे आपणहून लोक त्यांना वस्तू देऊ लागले. सरदार आबासाहेब मुजुमदारांनी त्यांच्याकडील बहुमोल वाड्यांचा खजिना काकांना भेट म्हणून दिला. अनेक दिग्गजांनी त्यांची वाड्यां संग्रहालयास देऊन अमर केली. मित्र, नातेवाईक सगळ्यांचाच या छंदाला हातभार लागू लागला. कोणी काही ऐतिहासिक, दुर्मीळ पाहिलं की काकांना माहिती दिली जाऊ लागली. या साऱ्या संग्रहाच्या प्रवासात त्यांच्या पत्नी

कमलाबाई केळकर व कन्या जयप्रभा यांनी त्यांना अनमोल साथ दिली. काकांनी जमवून आणलेल्या वस्तू स्वच्छ करणे, पॉलिश करणे, प्रसंगी दुरुस्त करून घेऊन मग त्यांची उत्तम देखभाल करणे या सर्व गोष्टी त्या अविश्रांतपणे करत असत.

हा संग्रह एकाहाती विकसित करत असताना काकांचे ऐतिहासिक आणि कलात्मक ज्ञान खूपच वाढले होते. आपल्या संस्कृतीची सुंदर ओळख त्यांना झाली होती आणि हा वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोचवण्याचा ध्यास त्यांनी आपल्या छंदातून आपोआपच घेतला होता. नुसती वस्तू पाहून त्यांना तिचा काळ, उगम, बनावट यांविषयी सांगता यायचे.

ज्ञानेश्वरीमध्ये उल्लेख असलेला सहा हातांचा गणपतीही काकांना एकदा मिळाला. अशाप्रकारे वस्तू वस्तूची भर पडत एक वैयक्तिक संग्रह वाढता वाढता वाढत राहिला.

पुणं हे तसं धार्मिक शहर असल्याने घरोघरी पूजा-अर्चा नित्याची होती. त्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या साहित्यात पुष्कळच विविधता होती. अनेक प्रकारचे देव्हारे, ताम्हनं, पळ्या, पंचारत्यांनी संग्रहालयाचे एक दालन शोभून दिसते. संग्रहालयात जशी नाणी, नित्य वापराच्या वस्तू, पूजासाहित्य आहे; तसेच अनेक प्रकारचे अडकित्ते, पानदानदेखील आहेत. अशाप्रकारच्या बऱ्याच वस्तू जमवल्यावर काकांना वेगवेगळ्या प्रकारचे दिवे जमवायचा नाद लागला. एकाहून एक सुंदर दिवे त्यांनी जमवले.

याचबरोबर दारं, खांब वगैरे बद्दलचे काकांचे प्रेमही वाढतच गेले. त्याचबरोबर वाढली त्यांची स्थापत्यसौंदर्य ओळखण्याची नजर ! राजस्थानमध्ये त्यांना एक सुंदर हस्तिदंती दरवाजा मिळाला.

केळकर संग्रहालयातील मस्तानी महालाची कथाही मोठी रंजक आहे. बाजीराव-मस्तानीची आख्यायिका सर्वश्रुत आहेच. मस्तानीसाठी कोथरुड बागेत बांधलेल्या महालाची मालकी कमलनयन बजाज यांच्याकडे होती. त्यांना काकांच्या छंदाची माहिती होती. काही अमूल्य दिव्यांच्या बदल्यात बजाजांनी काकांना तो महाल देऊ केला. काकांनी संधी न सोडता अत्यंत कुशलतेने महालातील विटा, खांब, दरवाजे, खिडक्या असे दहा ट्रक भरून सामान आपल्या घरी आणून जनबा थोरें या कुशल सुताराच्या मदतीने तेच सामान वापरून अत्यंत देखणा मस्तानी महाल बांधला. इतिहासकालीन वस्तूंचे प्रचंड ज्ञान असल्याने त्यांनी त्यांच्या पोतडीतल्या त्या

राजा केळकर
संग्रहालयाचे
संस्थापक
कै. श्री. दिनकर केळकर

काळातल्या वस्तू काढल्या व मस्तानी महाल तोरणं, झुंबरं, गालिचे, हुक्के, वाद्यं, पडदे अशा नानाविध कलाकृतींनी जणू पुन्हा जिवंत झाला ! काकांबद्दल एवढंच म्हणता येईल... 'अनंत अमुची ध्येयासक्ती, अनंत अन् आशा!'

अशा रीतीने संग्रहालय बहरत गेले. श्री. रघुनाथ परांजपे यांनी अतिशय अनमोल ठेवा असलेली डॉ. आनंदीबाई जोशी (भारतातील पहिल्या स्त्री डॉक्टर)यांची गोधडी काकांना भेट दिली. अशा वेगवेगळ्या संग्राह्य वस्तुंमुळे संग्रहालयाचे वैविध्य वाढत गेले.

संग्रहालयात घरगुती उपकरणे अनेक होती. त्यांचा स्वतंत्र 'वनिता कक्ष' करावा अशी कल्पना कमलाबाईंनी काकांना दिली आणि त्यातून साकारलं, तुळशीवृंदावन, जातं, फणी-करंडे, पैठण्या आदींनी नटलेलं एक सुंदर सांस्कृतिक स्त्री-विश्व. अशाच प्रकारे, लढाईच्या हत्यारांचेही एक स्वतंत्र दालन संग्रहालयात आहे.

एक हाती जमवलेल्या या साऱ्या समृद्ध पसाऱ्याचे आपल्यानंतर काय... या चिंतेने काकांना ग्रासलं आणि त्यांनी शेवटी हा सर्व वैयक्तिक संग्रह सरकारकडे सुपूर्त केला. पद्मश्री सारख्या अनेक महत्त्वपूर्ण पुरस्कारांनी आणि अनुभव व ज्ञानाच्या शिदोरीने काकांचे जीवन कृतार्थ झाले... आणि दारी लावलेला इवलासा वेल, संग्रहालयरूपी वृक्षात बहरून खरोखर अमृत झाला !

✽✽

- डॉ. मृणाल धोंगडे

शरण्य, ४७ स्वेदंगा सोसायटी, वारजे, पुणे 411029
mrinmaya@gmail.com

.....

छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३

शोध... <http://www.mymarathi.com>

कथा

रस्ता

स्वाती राजे

गोष्ट एका रस्त्याची. एका भल्यामोठ्या रस्त्याची आणि एका छोट्याशा कोकराची.

गवत चरायला आपल्या कळपाबरोबर जायला कोकराला नेहमीच आवडायचं. उड्या मारत, जंगलाच्या अलीकडच्या माळरानावर जायचं. दिवसभर हिरव्या लुसलुशीत गवतावर लोळायचं आणि लाल मातीच्या मळलेल्या वाटेनं घरी परत यायचं. जगणं छान. मजेमजेचं.

गवताच्या कुरणापलीकडे गर्द झाडी. कोकराला वाटे, काय असेल या झाडीच्या पलीकडे? पण नजर न पोचण्याइतकी ती घनदाट. संध्याकाळच्या वेळी तर ती आणखी गर्द वाटे.

कळपातल्या कुणाला त्यानं विचारलंही तसं की काय असेल या पलीकडे? फार कुणी या प्रश्नाची दखल घेतली नाही. चार - दोन जणांनी गवतावर लोळता लोळता पाहिलं वळून त्याच्याकडे, हा काय वेडगळ प्रश्न म्हणून !

एकजण म्हणाला, गवताचा तोबरा भरत, 'इतकं सुंदर गवत समोर असताना तिथला विचार करायची काय गरज?'

कुणीतरी म्हटलं, 'तिथे असतात वाघरं आणि पलीकडे एकदम मोठी दरी. रस्ता होतो बंद ! काहीच नाही पुढे !'

सगळेच जण चरत राहिले- समोरचं देवानं दिलेलं सुंदर लुसलुशीत गवत !

कोकराला चैन पडेना. एके

दिवशी संध्याकाळ होता होता, नेहमीच्या वाटेनं घरी परतण्याऐवजी कळपाचा डोळा चुकवून ते निघालं, जंगलाच्या दिशेनं.

सपाट कुरण संपलं. जंगलाची हद्द झाली सुरू. कोकरू आत शिरलं. झाडं दाट होत गेली. वाटलं होतं, त्याहीपेक्षा दाट.

अंधार लागला पडू आणि पावसाची रिपरिप. वाट तर नव्हतीच पायाखाली. हळूहळू कोकराला भीती वाटू लागली. पण आता परत जाणं शक्य नव्हतं. धडधडत्या मनानं ते चालत राहिलं. रात्रभर...

चढउतार, कोटेकुटे, दगडधोंडे. पावसानं झालेल्या चिखलातून एकेक पाऊल जपून टाकत हळू अगदी हळू पुढे आणखी पुढे, किती वेळ, कुणास ठाऊक !

कधीतरी झुंजुंजुं झालं. गार वारा
अंगावरून वाहिला. कोकरानं श्रमानं
डोळे मिटले.

उन वर आलं, तसं कोकरू जागं
झालं. लख्ख उजेडात त्यानं भवताल
न्याहाळलं. जंगल आता तितकंसं
भीतीदायक वाटत नव्हतं.

एका डोंगराच्या कड्यावर ते उभं
होतं. क्षणभर ते शहारलं... समोरच
पसरलेली दरी... पण त्यानं दूर नजर
टाकली... एक झुळझुळता झरा... दरी
उतरणारा, पुढे सपाटीवर वाहणारा.
त्याच्या भवताली सुंदर कुरण.
कितीतरी मोठं आणि हिरवंगार.
त्यापलीकडे दूर काही घरांची वस्ती.
कोकराचं मन आनंदानं भरून आलं !
दाट जंगलाच्या पलीकडच्या नव्या
कुरणाचा शोध त्यानं लावला होता !
एक मेंढरू कमी भरलं, तसं

गुराख्यांनं हातात घेतला एक कंदील;
भल्या पहाटे तो निघाला शोधत
कोकराला. कुरणावरून पलीकडे.
जंगलाच्या दिशेनं. कुठेतरी त्याला,
ओल्या मातीवर दिसले कोकराच्या
पावलाचे ठसे... तसा तो निघाला
मागोमाग ! ओलं गवत, पालापाचोळा
पायाखाली चुरत. हातातल्या
कोयत्यांनं आड येणाऱ्या फांद्या
तोडत तो येऊन पोचला कड्यापर्यंत.

कड्याच्या समोर दरी. झुळझुळ
झरा आणि सुंदर गवताळ कुरण.
तिथेच विसावलेला कोकराचा ठिपका!
गुराखी जपून दरीत उतरला. नव्या
कुरणाचा ठावठिकाणा लागल्याच्या
आनंदात, आपल्या पायाच्या ठशांचा
अंदाज घेत कोकराला घेऊन आल्या
पावली परतला.

चार-आठ दिवस गेले असतील,
गवत कापून त्याचे भारे गावात
विकणाऱ्या दोघा जणांना गुराख्याकडून
कळलं, की जंगलाच्या पलीकडे फार
मोठं आणि सुंदर कुरण आहे म्हणून !
दोघं निघाले, वाट शोधत.

गुराख्यांनं तोडलेल्या फांद्यांमुळे
आता जंगलातून चालण्याइतकी जागा
झाली होती. पायाखालचं गवत
दबलेलं होतं आणि पावलांचे ठसेही
दिसत होते; कोकराच्या आणि
माणसाच्या !

जंगलापार, दरीपलीकडच्या नव्या
कुरणातून गवताचे भारे घेऊन दोघं
खुषीनं परतले.

मग थोड्या दिवसांनी त्यांनी
आणखी गवत आणण्यासाठी नेली

दोन गाढवं. गाढवांच्या पाठीवर
गवताच्या पेंढ्या आणल्या रचून.

जंगलापलीकडे दरी आणि मग
कुरणाच्याही पलीकडे आहे काही
घरांची एक वस्ती म्हटल्यावर, काही
फिरस्ते निघाले मोठ्या आशेनं;
डोक्यावर विकायला माल घेऊन.

माणसं आणि गाढवं यांनी
तुडवलेल्या जेमतेमशा जंगलवाटेनं !
येताना त्यांच्या खिशात खुळखुळत
होता पैसा आणि चेहऱ्यावर आनंद !

मग आणखी काही जण दरीतून
उतरले डोक्यावर धान्य, भाजीपाला
घेऊन. परत येताना त्यांच्या
टोपल्यांत होते बायका पोरंसाठी
कपडे, बांगड्या आणि खाऊ !

मग पुढच्या आठवड्यात निघाले
ते परत. त्या आठवड्यात आणि
त्याच्याही पुढच्या आठवड्यात.
आणि मग नेहमीचीच झाली
आठवडेबाजाराची बोली. सुरू झाली
दोन गावात देवाण-घेवाण. धान्य,
कपडे, भाजीपाला, कोंबड्या, अंडी,
कपडे, खेळणी, गाडगी-मडकी,
भांडी...

एके दिवशी निघाला व्यापारांचा
तांडा गुरांना घेऊन... गायी, बैल...
बाजारात झाली गुरांची देवघेव. आणि
मग मध्येच कधी ठरल्या
बैलगाड्यांच्या शर्यती.

जेमतेम असलेली पाऊलवाट
आता हळूहळू मळली. बाजूच्या
रानवेली कापल्या गेल्या. फांद्या
तोडल्या गेल्या. थोडे भराव घातले
गेले. बैलगाड्यांना जायला सोयीची

वाट बनवली गेली. बैलगाड्या गेल्या-
आल्या. आता ही वाट वहिवाटीची
झाली. दोन वस्त्यांमध्ये आणि त्या
पलीकडच्याही गावांतून लग्नाच्या
सोयरिकी जुळवल्या जाऊ लागल्या.
वाजत-गाजत वऱ्हाडं निघू लागली.
इथून तिथे. तिथून इथे. मग वाट
आणखी सोयीची बनवली गेली.
कच्ची सडक बनायला मग फार
दिवस लागले नाहीत !

दोन्हीकडचा बाजार वाढला.
'आठवडे बाजार' जाऊन 'बाजार पेठा'
वसल्या. व्यापार वाढला. गावं झाली
मोठी. मोठ्या गावांच्या गरजा
आणखी वाढल्या.

गावात आल्या सायकली.
सायकली; आणि मग थोड्या
दिवसांत स्कूटर लागल्या फिरू.
ट्रॅक्टर, टेंपो, चारचाकी गाड्याही
आल्या हळूहळू.

मग कोणीसं म्हणालं की दोन
गावांमधली सडक मातीची ! ती
डांबरी बनवायला हवी.

मंत्रिमहोदयांना प्रस्ताव गेला.
दोन्हीकडच्या गावकऱ्यांच्या प्रयत्नानं
सडक डांबरी बनली. खरं तर गावकरी
आता 'गाव'करी राहिले नव्हते.
गावांची तर केव्हाच बनली होती नगरं!

नगरांत वस्ती वाढली. गजबज
वाढली. डांबरी सडकेवरून चार
चाकी मोटारींबरोबर धावू लागल्या
शेतमालाच्या मोठ्या गाड्या, ट्रक,
दूरदूरच्या गावांपर्यंत. तशी सडक
रुंदावली. एकेरी सडकेचा झाला दुहेरी
हमरस्ता...

(पान क्र. ३० वर पुढे सुरू)

आपल्या आसपासची जैवविविधता

- अमेय कुलकर्णी

जैवविविधतेविषयी लेख लिहायला आत्ता २-३ कारणं आहेत. ५ जून हा 'जागतिक पर्यावरण दिन' आहे. त्याचबरोबर संयुक्त राष्ट्र संघानं २०११ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय वन वर्ष' म्हणून घोषित केलेलं आहे. आणि २०१० हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता वर्ष' म्हणून घोषित केलं होतं.

जैवविविधता हा शब्द आपण लहानपणापासून ऐकतो. आपल्या आजूबाजूला असणारी सजीवांमधली विविधता म्हणजे जैवविविधता. या विविधतेमध्ये एकपेशीय अमिबापासून ते प्रचंड मोठ्या हत्तीपर्यंत आणि छोट्याशा बुरट्या गवतापासून ते उंच उंच वृक्षांपर्यंत सगळ्यांचा समावेश होतो. एवढंच काय पण आपण सगळे एकमेकांपासून ज्या DNA मुळे वेगवेगळे दिसतो, त्या अतिसूक्ष्म अशा DNA मध्ये सुद्धा विविधता आहे. (DNA म्हणजे आनुवंशिकता पुढच्या पिढीत नेणारा रेणू.)

अर्थातच आपल्या आसपासची 'जैवविविधता' ही आपल्या शरीरापासूनच सुरू होते. त्यामुळे आपल्याला या जैवविविधतेचा अभ्यास किंवा निरीक्षण करायला काही लांबवर वणवण भटकावं लागणार नाही. तर अशा आसपास दिसणाऱ्या सजीवांच्या वैविध्यामधून आपण दोन प्रकल्प उभे करू.

पहिला प्रकल्प, 'आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता वर्ष' निमित्तानं. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत आपला कोणकोणत्या प्राण्यांशी संबंध येतो बरं? आत्ता आपण फक्त छोट्या किड्यांचा आणि कीटकांचा विचार करूयात. यादी करायला करा सुरुवात. शहरात राहात असाल तर तुमच्या यादीत डास, टेकूण, झुरळ, घूस असे प्राणी/किडे येतील. खेड्यात राहात असाल तर या यादीत वाळवी, शेणकिडे, नाकतोडे, उंदीर असे प्राणी येतील. पावसाच्या सुरुवातीला दिसणारे पावसाळी किडे सगळीकडेच असतात. अशी शक्य तेवढी मोठी आणि सविस्तर यादी करा. रोज आपल्या आसपास किडे दिसत नसले तर कधीतरी - कुठेतरी पाहिलेल्या किड्यांचा यादीत समावेश करायलाही हरकत नाही.

आता या यादीतल्या प्राण्यांचे चतुष्पाद, षट्पाद,

अष्टपाद (म्हणजे अनुक्रमे ४, ६ आणि ८ पायांचे) किंवा त्याहून जास्त पायांचे प्राणी (उदा. गोम) असे वर्गीकरण करा. मग यातला प्रत्येक प्राणी कुठे राहतो (किंवा कुठे राहात असावा) हे त्या प्राण्यापुढे लिहा. या सर्व प्राण्यांपैकी आपल्याला प्रत्यक्ष उपद्रव देणारे प्राणी कोणते? आणि अप्रत्यक्ष उपद्रव देणारे प्राणी कोणते हे लिहा. मुळात उपद्रवी आणि निरुपद्रवी असेही वर्गीकरण करा.

मग आता आपल्या मोठ्या यादीमधून उपद्रवकारक आणि निरुपद्रवी असे रोज भेटणारे प्राणी किती हे पाहा.

आपली यादी साधारण अशी दिसेल.

डास - षट्पाद - डबके - उपद्रवकारक - प्रत्यक्ष
पैशाचा किडा - खूप पाय - जमिनीखाली - निरुपद्रवी

या तक्त्यामध्ये तो विशिष्ट किडा काय खातो? कधी दिसतो? (म्हणजे निशाचर की दिनचर?) तो उजेडाकडे आकर्षित होतो की अंधाराकडे? असे अनेक प्रश्न तुम्ही वाढवू शकाल. असा तक्ता तयार केल्यामुळे आजूबाजूला दिसणाऱ्या किड्यांच्या माहितीचा संग्रह तर आपल्याकडे तयार होईलच; पण प्रकल्पाचा उद्देश केवळ एवढाच नाही.

एक गोष्ट तुम्हाला नक्कीच माहिती असणार - निसर्गातला प्रत्येक प्राणी हा दुसऱ्या कुठल्यातरी प्राण्याचे भक्ष्य असतो. आणि कुठल्यातरी प्राण्याचा भक्षकसुद्धा. कुठलाही भक्षक आपलं भक्ष्य (ज्याला खातो तो) सोडून इतरांना सहसा मारत नाही. आपण आता जी यादी केली आहे किड्यांची, त्यातल्या प्रत्येक किड्यांचा भक्षक कोण आहे याचीही यादी करा. माणूस हा प्राणी यातल्या कोणत्या प्राण्याचा भक्षक आहे? कुठल्याच नाही ना? (कर्नाटकाच्या काही भागांत मुंगळ्यांची चटणी खातात. हा भाग निराळा!) मग आपण मात्र छोट्या छोट्या किड्यांविरुद्ध 'आता एकही जिवंत राहाणार नाही. अशा घोषणा देऊन जणू युद्धच पुकारतो. अशाप्रकारे जर आपण एखाद्या किड्याच्या जातीला

(उदा. डास) संपवून टाकले, तर त्याच्या भक्षकाने काय खायचं? असा कधी आपण विचार केलाय का?

आपण पाणी स्वच्छ ठेवत नाही. त्यामुळे आपल्या घराजवळ डास वाढतात. हा दोष आपला की डासांचा? मग डास घराजवळ येणार नाहीत एवढीच व्यवस्था केली तर नाही का चालणार? म्हणजे डासांचे भक्षक उपाशी मरणार नाहीत आणि निसर्गातल्या अन्नसाखळीला बाधाही पोचणार नाही.

कोकणात संध्याकाळच्या वेळी सुपारीच्या सालांची धुरी करतात. तांदळाच्या डब्यात कडुलिंबाचा सुकलेला पाला ठेवतात. खूप पूर्वीपासून आपल्या भागांमध्ये अशा वेगवेगळ्या पद्धती वापरतात. त्यांचा नक्की उपयोग काय? आपल्या प्रकल्पाशी त्याचा काही संबंध तुम्ही लावू शकता का? त्यांचीही या निमित्तानं माहिती करून घ्या. या पद्धतींचीही यादी करा.

असा प्रकल्प तुम्ही केला तर त्याची माहिती किंवा अख्खा प्रकल्प आम्हाला पाठवायलाही विसरू नका.

आता दुसरा प्रकल्प - जैवविविधतेतील अन्नजाल -

हा प्रकल्प वैचारिक (Theoretical) आहे. निमित्त आहे 'आंतरराष्ट्रीय वन वर्ष' ! खोलीत डोळे मिटून बसा आणि एक घनदाट वन डोळ्यांसमोर आणा. (डिस्कव्हरी किंवा नॅशनल जिओग्राफिक चॅनेलवर दाखवतात ना तसं !) त्या वनावर कोणकोणते प्राणी (आणि पक्षीसुद्धा) अवलंबून आहेत असं तुम्हाला दिसतंय? त्यांची प्रचंड मोठी यादी होईल. पण त्यातले

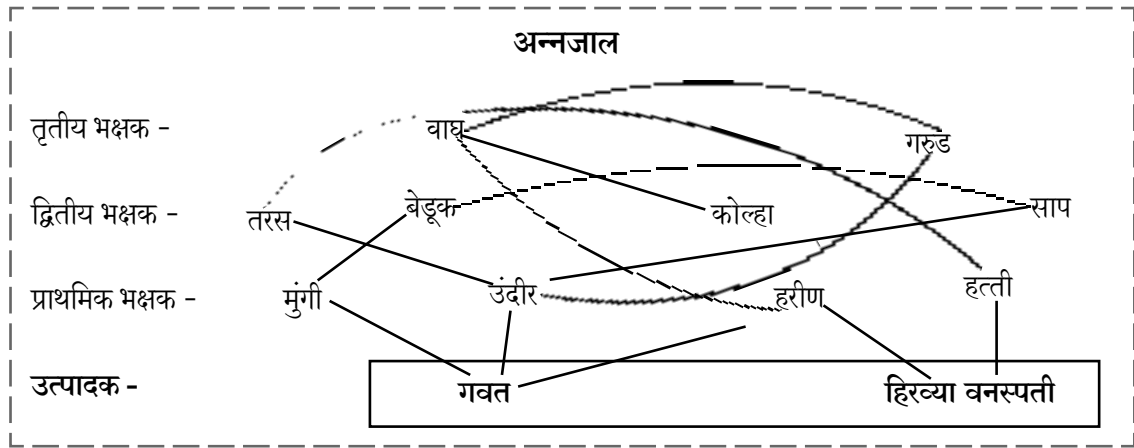
काही अगदी लहान, काही मोठे, काही खूप मोठे प्राणी निवडून साधारण १५ प्राण्यांचा एक गट करा.

प्राण्यांचे साधारण तीन प्रकार पडतात.

- १) प्राथमिक भक्षक - जे प्राणी गवत/वनस्पती खातात.
- २) द्वितीय भक्षक - जे प्राणी प्राथमिक भक्षकांना खातात.
- ३) तृतीय भक्षक - जे प्राणी द्वितीय भक्षकांना खातात.

यादीतल्या प्राण्यांचे या वरील तीन प्रकारांत वर्गीकरण करा. मग शक्य तेवढ्या अन्न साखळ्या लिहून काढण्याचा प्रयत्न करा. उदा. गवत - किडा - नाकतोडा - बेडूक - साप - गरुड. कुठलीही साखळी गवत/हिरव्या वनस्पती (उत्पादक) पासूनच सुरू होते.

पण सगळ्याच साखळ्या काही सरळ नसतात. त्याची एकमेकात सरमिसळ असते. म्हणजे कदाचित उंदराला सापाऐवजी रानकुत्रा खाऊ शकतो, गरुडही खाऊ शकतो. म्हणजे ही सगळी प्रणाली (system) खूप गुंतागुंतीची असते. म्हणूनच वनांवर आधारित प्राणिजीवनामध्ये 'अन्नजाल' दिसून येते, एका जाळ्यासारखी रचना दिसून येते. साधारण १० प्राणी घेऊन तयार केलेलं एक अन्नजाळं तुम्हाला दाखवलं आहे. असंच मोठं जाळं तुम्ही विणा (तयार करा) आणि आमच्याकडे पाठवून द्या. या दोन्ही प्रकल्पांमधून आपल्या आसपासची जैवविविधता ओळखता यायला आणि परस्परावलंबन समजायला नक्कीच मदत होईल.

लेह-लडाख भागामध्ये कारगीलच्या पुढे 'सुरू' नदीच्या खोऱ्यामध्ये 'नून' (उंची ७१३५ मी.) शिखर आहे. त्या परिसरातील सर्वोच्च व अत्यंत अवघड असे हे हिमशिखर आहे. 'गिरिप्रेमी' चे साहसी वीर सुमारे २५ दिवस या शिखरावर शिखरचढाईसाठी अहोरात्र प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत होते. गिर्यारोहण क्रीडेच्या परिभाषेमध्ये सेव्हन थाऊजंड म्हणजेच ७००० मीटर उंचीवरील तांत्रिकदृष्ट्या अवघड असे हे 'नून' शिखर प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत गिरिप्रेमींनी २ ऑगस्ट २०१० यादिवशी सर केले... त्याची ही रोमहर्षक कथा !

माझी 'नून'ची स्वप्नपूर्ती

चेतन केतकर

दरवर्षीप्रमाणे हिमालयातल्या मोहिमेसाठी जाऊ इच्छिणाऱ्यांच्या भाऊगर्दीमध्ये मीसुद्धा होतो. या वर्षीतरी मोहिमेसाठी माझी निवड होते की नाही, अशी धाकधूक मनात होतीच. कारण हिमालयातील गिर्यारोहण मोहिमेचा मला अजून एकही अनुभव नव्हता. परंतु आमच्या संस्थेमध्ये एक अलिखित नियम आहे, की मोहिमेसाठी अनुभवी गिर्यारोहकांबरोबर एकतरी नवोदित पाठवायचाच... गेल्या काही मोहिमांसाठी माझी निवड झाली नव्हती. परंतु 'नून' या महत्त्वाकांक्षी मोहिमेसाठी संस्थेने माझ्यावर विश्वास दाखविला आणि या मोहिमेसाठी माझा टीममध्ये समावेश झाला. चक्क ७००० मीटरपेक्षा जास्त उंची असलेल्या शिखरावर मला चढाईसाठी जायला मिळणार होतं. माझ्यासाठी ही एक अपूर्व संधी होती.

मोहिमेची तांत्रिक बाजू, तेथील हवामान, आम्ही निवडलेला शिखर चढाईचा मार्ग, मोहिमेसाठी लागणारे एकूण दिवस, या शिखरावर यापूर्वी झालेल्या भारतीय मोहिमा, त्यांच्या अपयशाची कारणे इत्यादी विषयांवर रोज गप्पांच्या

मैफिली रंगू लागल्या. मोहिमेसाठी येणारा खर्चसुद्धा शिखराच्या उंचीएवढाच अवाढव्य होता. पैशांची जमवाजमव करत असतानाच शारीरिक तंदुरुस्तीचे गणित चुकणार नाही, याची काळजी घ्यावी लागत होती. रोज पहाटे उठून सायकलिंग, धावणे, प्राणायाम, पोहणे इत्यादी व्यायामप्रकार चालू झाले. पर्वती व सिंहगडच्या वाऱ्या चालू झाल्या. मला जाणवत होतं की तंदुरुस्तीसाठी मी मेहनत करतो की नाही हे पाहण्यासाठी माझ्यावर अनेक C.C.T.V. कॅमेरे रोखलेले होते. अर्थातच हे सर्व माझ्या भल्यासाठीच होतं. राहुल येलंगे, आनंद माळी, भूषण हर्षे, टेकराज अधिकारी व या मोहिमेचा नेता रूपेश खोपडे हे माझे सहकारी मला प्रोत्साहित करत होते.

८ जुलै २०१०, गुरुवार. असंख्य मित्रांच्या, हितचिंतकांच्या शुभेच्छांचे व अपेक्षांचे ओझे घेऊन आम्ही पुणं सोडलं. आई-बाबांचा मी एकुलता एक मुलगा. रेल्वे

छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३ २१
एका : राग पहाडी - कल्पवृक्ष कन्येसाठी...

स्टेशनवर आई-बाबांशी झालेला निःशब्द संवाद खूप काही सांगून गेला. आता हळूहळू मोहिमेचा फील येऊ लागला. रोजच्या धावपळीच्या जीवनातून मी खऱ्या अर्थाने 'आऊट ऑफ कव्हेरेज एरिया' झालो. दिल्ली-मनाली मार्गे १४ जुलै रोजी संध्याकाळी आम्ही लेहला पोहोचलो. येथून पुढे तीन दिवस आमचा मुक्काम लेहमध्येच होता. मोहिमेसाठी लागणारे रेशन, साधन-सामग्री यांची खरेदी आम्ही लेहमध्येच केली. लेहमधील एजन्सीकडून मोहिमेसाठी पोर्टर, कुक, स्वयंपाकाची साधनसामग्री, काही प्रमाणात गियरिंहणाची साधनं आम्ही घेणार होतो. या सर्व सामानाचे कॅम्पप्रमाणे पॅकिंग करून आम्ही लेहवरून प्रस्थान केले. कारगिलमार्गे आम्ही 'सुरू' व्हॅलीतील तांगोल (उंची १०१०० फूट) या गावी पोहोचलो.

या मोहिमेत आम्हाला जास्त उंचीवर चढाई करायची असल्याने आम्ही तेथील वातावरणाशी चांगल्या प्रकारे समरस होण्याची गरज होती. त्यामुळे, पहिल्या दिवशी आम्ही जवळपास २००० फुटांची चढाई करून तांगोलला मुक्कामासाठी परत आलो. दुसऱ्या दिवशी सुमारे १००० किलो सामान घेऊन इंटरमिजिएट आणि तिथून बेस कॅम्पला जायचे होते. इंटरमिजिएट ते बेस कॅम्प हे अंतर कमी असले तरी रस्ता खडतर होता. चढाईचा मार्ग मोठ्या दगडांमधून जात असल्याने सुटे झालेले दगड कधीही कोसळण्याची भीती होती. शेवटचा टप्पा सतत दगड कोसळणाऱ्या भागातून जात होता. जेमतेम एखादं पाऊल बसेल अशी अत्यंत अवघड चढाई होती. त्यातच मी, टेकराज आणि एक शोर्पा वाट चुकलो. आणि वरून सतत दगडं कोसळणाऱ्या भागातून जवळपास तासभर वाट शोधत आम्ही बेसकॅम्पवर पोहोचलो. बेस कॅम्पची जागा सुंदर होती. आता आम्ही १५५०० फूट उंचीवर असल्याने हवेत प्रचंड गारवा होता.

आता अँडव्हान्स बेस कॅम्पच्या (ABC) दिशेने कूच करण्यासाठी बेस कॅम्पवर सर्व तांत्रिक बाबींची जुळवाजुळव सुरू झाली. ABC पर्यंतचा हा मार्ग या मोहिमेतील सर्वात आव्हानात्मक होता. बर्फातील खडी चढाई, हिमभेगांचा धोका व समोर वाट रोखून धरणारी बर्फाची भिंत, अशा सर्वांशी एकाचवेळी सामना करायचा होता. या आधीच्या मोहिमांना

हा मार्ग खुला करण्यासाठी आठ दिवसांपेक्षा जास्त कालावधी लागला होता. तर काहीना येथूनच परत फिरावे लागले होते. हा मार्ग खुला करण्याची जबाबदारी उमेशने भूषण, टेकराज व माझ्यावर सोपविली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी सहा वाजता आम्ही मार्गक्रमण केले. खूप श्रम घेतले व सर्व अडथळे पार करत बर्फाच्या भिंतीचा नव्वद टक्के मार्ग खुला झाला. उर्वरित मार्ग दुसऱ्या दिवशी खुला करत आम्ही अँडव्हान्स बेस कॅम्प गाठला (उंची १७,७६० फूट). आता मोहिमेतील सर्वात अवघड मार्ग चढाईसाठी खुला झाला होता.

बेस कॅम्पवरून ABC ला लोड फेऱ्या सुरू झाल्या. दोन दिवसांनंतर आमचा मुक्काम ABC ला हलवायचं ठरलं आणि नेमक्या त्याच दिवशी बर्फातले बूट घालून मला चालता येईनासे झाले. गेले काही दिवस ते बूट मला टोचत होते. मी त्याकडे दुर्लक्ष करत होतो. माझ्या दोन्ही पायांना जखमा झाल्या होत्या. त्यामुळे मी बेस कॅम्पलाच थांबून नंतर वर जायचे ठरवले. इतर सर्वजण ABC ला निघून गेले. माझी तळमळ चालू झाली. काहीही झाले तरी दुसऱ्या दिवशी वर जायचं असं मी ठरवलं. त्यादिवशी खरंतर बर्फाची भिंत चढून त्या पुढील बर्फाचे पठार मला पार करायचे होते. पण 'समित'च्या (अंतिम चढाईच्या) एकमेव इर्ष्येने ते कधी पार झालं आणि मी कधी ABC वर पोहोचलो हे समजलं नाही. तोपर्यंत कॅम्प १ चा (उंची २०,००० फूट) बराचसा मार्ग राहुल व आनंदने खुला केला होता.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही ABC वरून कॅम्प १ वर जायचे ठरविले. तर त्याच वेळी टेकराज आणि भूषण कॅम्प २ वर (उंची २१,१०० फूट) जातील असं ठरलं. पण त्या सकाळी हवामान खूपच खराब झालं. शेवटी नाईलाजास्तव सर्वजण आहोत तेथेच थांबायचे ठरले. पुढील दोन दिवस हवामान खूपच खराब होतं. खूप बर्फ पडत होता व वेगवान वारे वाहत होते. एका जागी तंबूत बसून राहण्याशिवाय पर्याय नव्हता. निसर्ग आम्हा गिर्यारोहकांच्या चिकाटीची व संयमाची जणू परीक्षाच पाहात होता. दूरपर्यंत बर्फाच्या राशी दिसत होत्या. दरम्यानच्या काळात मोहिमेची प्रगती बेस कॅम्पपर्यंत पोचविण्यासाठी आम्ही वॉकी-टॉकीचा वापर करत होतो. परंतु त्यासाठी रेंज असणाऱ्या इराणी टीमच्या कॅम्पपर्यंत बर्फ तुडवत चालावं लागत असे. तापमान उणे अंशात असल्याने गरम कपड्यांचे अनेक थरसुद्धा कमीच वाटत

होते. मी व रूपेश पूर्ण तयारीसह इराणी-टीमच्या कॅम्पकडे जायला निघालो; पण काही अंतर पार करताच आम्हाला काही वेगळाच त्रास होऊ लागला. बर्फाच्या पठारावर असतानासुद्धा प्रचंड गरम वाटू लागलं अंगातून घामाच्या धारा वाहू लागल्या. एक-एक पाऊल टाकणं जड जात होतं. कसेबसे आम्ही इराणी टीमच्या कॅम्पवर पोहोचलो. तेथे कोणीही नव्हते. आम्ही तंबूत शिरून बनियनसह सर्व कपडे काढले व थोडावेळ आराम केला. त्यानंतर आम्हाला हळूहळू बरं वाटलं. गिर्यारोहणात आजूबाजूला प्रचंड बर्फ असतानासुद्धा असा अनुभव प्रथमच अनुभवत होतो !

वॉकी - टॉकीवरून बेसकॅम्पशी संपर्क साधल्यावर माहिती मिळाली की, उद्या व परवा असे दोन दिवस हवामान चांगले राहिल; पण त्यानंतर मात्र हवामान खूपच खराब होण्याची शक्यता आहे. आता झटपट हालचाल करणं भाग होतं. आम्ही आज जेथे होतो, तेथून पुढे समिटसाठी किमान तीन दिवस तरी लागणार होते. मग निर्णय झाला की, आमच्या तुकडीने म्हणजे मी, रूपेश व आनंद यांनी ABC वरून निघाल्यानंतर कॅम्प १ ला न थांबता तसेच पुढे समिट कॅम्पला (अंतिम चढाईच्या आधीच्या कॅम्पला) जायचं. हा टप्पा खूपच मोठा होता. कडक बर्फातील खडी चढाई, हिमभेगा यांच्याशी सामना करायचा होता. सकाळी उठलो तरी हवामान खराबच. सर्वत्र धुक्याचा दाट पडदा व सतत होणारी बर्फवृष्टी. शेवटी सकाळी ८ वाजता थोडी उघडीप मिळाली.

आम्ही तातडीने ABC सोडला व कॅम्प १ च्या दिशेने निघालो. आठ तासांच्या चढाईनंतर आम्ही कॅम्प १ ला पोहोचलो. एवढ्या उंचीवर मी प्रथमच येत होतो. हवेतील प्राणवायूची कमतरता जाणवत होती. आतापर्यंत तरी मला काही त्रास झाला नव्हता; पण पुढील कॅम्पवर त्रास झाला तर? त्यामुळे इतरांचं समिट राहिल... या चिंतेमुळं काय करावं सुचत नव्हतं. त्यामुळे मी आनंदला म्हणालो, 'तू आणि पसांग शेर्पा समिट कॅम्पसाठी पुढे जा, मी आणि मागून येणारा रूपेश येथेच कॅम्प १ वर थांबतो.' परंतु आनंदने अतिशय कुशलतेने परिस्थितीचे भान राखत मला धीर दिला. प्रोत्साहन दिले. त्याने पुढील वाटचालीसाठी माझी मानसिक तयारी करून घेतली. थोड्या वेळानं रूपेश कॅम्प १ ला पोहोचला. आता आम्ही दोघांनी रूपेशला पुढे येण्यासाठी तयार केले. यानंतर कॅम्प १ वर जास्ती न थांबता समिट कॅम्पपर्यंतची वाटचाल आम्ही एकत्रच केली.

आता आमचा आत्मविश्वास वाढला होता. आम्ही समिट कॅम्पवर पोहोचेपर्यंत रात्रीचे ८ वाजले होते. आणि लगेचच रात्री १२ वाजता 'समिट' साठी (शिखर गाठण्यासाठी) निघायचे होते. म्हणजे जेमतेम ४ तासांची विश्रांती मिळणार होती. समिट कॅम्पच्या उंचीवरचे हवामान काही वेगळेच होते. हिमालयाच्या या भागात आम्ही प्रथमच

.....
छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३ **२३**
पाहा : खट्टामीठा, दिग्दर्शक - बासू चटर्जी

येत होतो. सर्वसाधारणतः हिमालयात दुपारी १२ नंतर हवामान खराब होते व दुपारी २-३ नंतर पाऊस अथवा बर्फ पडतो असा अनुभव आहे. पण येथे मात्र रोज रात्री १२ नंतर हवामान खराब व्हायचे आणि रात्री २ च्या दरम्यान बर्फ पडायला सुरुवात होत असे. मी हा मुद्दा मांडला खरा... परंतु शेर्पा मंडळींनी असं काही होणार नाही आणि आज हवामान चांगलं राहिल असा वेदर रिपोर्ट असल्याचं सांगितलं. त्यामुळे आजच रात्री १२ वाजता शिखर चढाईस जाण्याचं ठरलं.

रात्री ११.४५ ला मी तंबूच्या बाहेर आलो. आकाशात एका बाजूला ढग जमा होत असल्याचं नजरेस पडलं. लगेचच मी तंबूत येऊन याबद्दल चर्चा केली. पण ढग दूरवर आहेत, आपल्याला शिखर चढाईला जाण्यास काही अडचण नाही; असा निष्कर्ष काढत रात्रीच 'समित'साठी निघायचे ठरले. दोर लावत आम्ही पुढे निघालोसुद्धा. सहाशे फूट चढाई केल्यावर एक मोठी हिमभेग समोर आडवी आली. हा सर्व प्रकार रात्री एकच्या अंधारात घडत होता. टेकराज आणि शेर्पा मिंग तेंबा मार्ग खुला करण्यासाठी पुढे गेले होते. या दरम्यान हवामान झपाट्याने खराब होत गेले. आता आम्ही २२००० फूट उंचीवर होतो. तापमान उणे २० अंश होतं. एकाच ठिकाणी थांबणं अवघड जात होतं. रात्रीचे २ वाजले तरी आम्ही त्याच जागेवर होतो. वर टेकराज आणि मिंग तेंबा यांच्या हेड टॉर्चचा प्रकाशही दिसत नव्हता. आणि त्यांचा आवाजही येत नव्हता. थोड्याच वेळात जोरदार बर्फवृष्टीला सुरुवात झाली. रात्री सव्वादोन वाजता खाली समिट कॅम्पवर परत जायची चर्चा सुरू झाली. काळाकुट्ट अंधार, जोरदार बर्फवृष्टी, उणे २० अंश तापमान, हाडं गोठवणारी थंडी आणि सोबतीला वेगवान वारंसुद्धा वाहत होतं. अखेर रात्री २.३० वाजता आम्ही समिट कॅम्पच्या दिशेने अक्षरशः पळ काढला ! आम्ही खाली उतरलो आहोत, याची चाहूल लागल्याने टेकराज व मिंग तेंबाही समिट कॅम्पवर परत आले.

सकाळी पुन्हा चढाईसाठी प्रयत्न करायचे ठरले. नेहमीप्रमाणे सकाळी ११ वाजता हवामान चांगलं होऊ लागलं आणि आम्ही पुन्हा शिखर चढाईला सुरुवात केली. टेकराज

व भूषण सर्वात पुढे, नंतर मी आणि काही अंतराने आनंद व रूपेश असे आम्ही शिखराच्या दिशेने चढाई करत होतो. कठीण बर्फातील साधारणतः ८० अंश कोनातील खडी चढाई होती. पावलांगणिक शिखरमाथा जवळ येत होता. शेवटच्या टप्प्यात अतिउंची व विरळ ऑक्सिजनमुळे प्रत्येक ४-५ पावलांनंतर काही काळ विश्रांतीसाठी थांबावं लागत होतं. अक्षरशः इंचइंच लढवत, चिकाटीने, प्रयत्नपूर्वक चढाई करत होतो. अखेर ३ ऑगस्टला संध्याकाळी ६.०० वाजता आम्ही सर्वजण 'नून' शिखराच्या माथ्यावर पोहोचलो. भारत-पाकिस्तान सीमेवरील या सर्वोच्च शिखरावर तिरंगा आणि भगवा अभिमानाने फडकत होता.

मी आयुष्यात सर्वोच्च आनंदाचे क्षण अनुभवत होतो. सकाळपासून हवामानाने आणि नशिबाने साथ दिली होती; पण दूर क्षितिजावर ढगांचा पडदा असल्याने आजूबाजूची शिखरं अंधूक दिसत होती. पण आम्ही खूपच भाग्यवान होतो. निसर्गाने चमत्कार घडवला आणि दूरवर असलेल्या ढगांचा पडदा अलगद बाजूला झाला. आता डोळ्यांचं पारणं फिट्यावं, असं दृश्य आम्ही नून शिखरमाथ्यावरून पाहात होतो. अगदी दूरवर असलेली शिखरं आता स्पष्ट दिसत होती. डोळ्यात काय साठवावं असं झालं होतं. या अत्युच्च आनंदाच्या क्षणी आमच्यासाठी राबलेल्या असंख्य मित्रांची मला प्रकर्षाने आठवण झाली... माझे सर्व हट्ट पुरवणारी माझी आई... खरंतर माझा मी नव्हतोच त्याक्षणी; माझ्या नेत्रांतून माझी आईच निसर्गाचे हे विश्वरूप दर्शन घेत होती. अचानक... गणपतीच्या आरतीचे सूर कानी पडले व मी स्वतःला सावरले. शिखर माथ्यावर आम्ही गणपतीची मनोभावे पूजा केली. आम्ही सर्वांनी एकमेकांचं अभिनंदन केलं. बेस कॅम्पशी अजून संपर्क झाला नव्हता. बेस कॅम्पवर ताटेकाका आमची काळजी करत असतील याची कल्पना आल्याने आम्ही तातडीने वॉकी-टॉकीवरून त्यांना ही आनंदाची वार्ता कळविली. "नून" चा शिखरमाथा गाठण्यात आम्हाला यश आलं होतं. 'गिरिप्रेमी'च्या नावावर अजून एक मानाचा तुरा रोवला गेला होता.

शिखर माथ्यावरून खाली उतरताना गाफील राहून चालणार नव्हतं. अतिशय सावधपणे प्रत्येक पाऊल टाकावं लागत होतं. गेले ३५ तास सलग आम्ही अति उंचीवर चढाई केली होती. सर्वजण खूप थकले होते. अखेर रात्री ९ वाजता

कुठल्याही गिर्यारोहण मोहिमेसाठी गिर्यारोहकांचे कुटुंबीय हा एक भलाभक्कम आधार आमच्यासाठी नेहमीच असतो. त्याचाच प्रत्यय या 'नून' मोहिमेच्यावेळीही आला. ५ ऑगस्ट २०१० ची सकाळ लेह-लडाख मधील ढगफुटीच्या बातमीने

उजाडली. लेह परिसरातील प्रचंड हाहाकार, निसर्गाचा रूद्रावतार, सतत विविध चॅनेलवर होणारे प्रक्षेपण या सर्वांमुळे गिरिप्रेमीच्या पुण्यातील सदस्यांमध्ये चिंतेचे वातावरण पसरले. 'नून' मोहिमेसाठी सहभागी झालेल्या गिर्यारोहकांच्या पालक - मित्रांची फोनाफोनी चालू झाली. पण 'नून' सर केल्याची बातमी समजली आणि आमच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. त्यावेळी चेतनच्या अंध आईने फोनवरती सर्व सदस्यांचे अभिनंदन करून त्यांची खुशाली विचारली व नंतर लगेच चेतनला निरोप द्यायला सांगितले की; त्याच्यापाशी जे काही पैसे, कपडे असतील त्यातले अगदी आवश्यक ते त्याने ठेवावे व बाकी सर्व लेहमधील संकट पीडित लोकांना द्यावे. ४० दिवस आपल्या काठीकडे वाट पाहणाऱ्या या धाडसी माउलीच्या बोलांनी आम्हाला बळ दिले; पुढेही देत राहिल.

- उमेश झिरपे, कार्यवाह, गिरिप्रेमी.

आम्ही समिट कॅम्पवर पोहोचलो. तातडीने काहीतरी ऊर्जा देणारं अन्न गरजेचं होतं. परंतु (बर्फाचे) अर्धा लिटर पाणी तयार करायला अर्धा तास लागत होता. त्यामुळे रेडी-टू-ईट ची अनेक पाकिटे असतानासुद्धा ते तयार करणे शक्य होणार नव्हते. शेवटी न जेवताच आम्ही झोपायचं ठरवलं. आता मात्र समिट कॅम्पवर एक नवीच समस्या उभी ठाकली. आम्ही पाच जण होतो; परंतु स्लिपिंग बॅग फक्त चारच होत्या. शेवटी इतर चौघांच्यामध्ये स्लिपिंग बॅगशिवाय मला झोपावे लागले. ती रात्र मी आयुष्यात विसरू शकणार नाही. डीप फ्रिजरमध्ये उघड्या अंगाने झोपल्यासारखं वाटत होतं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही समिट कॅम्पवरून उतरायला सुरुवात केली. वाटेत लागणारे कॅम्प १ व ABC ला थोडाच वेळ थांबून सायंकाळी ६.३० पर्यंत आम्ही बेसकॅम्प गाठला. त्या रात्री बेस कॅम्पवर आम्ही जल्लोष केला. रात्री जेवताना गुलाबजाम व रसगुल्ल्यांवर ताव मारला. अजून एक रात्र बेस कॅम्पवर राहिलो व दुसऱ्या दिवशी तांगोल या गावी परत आलो.

परतीच्या प्रवासात कारगिलमार्गे लेहला परत आलो. लेहमधील ढगफुटीमुळे कारगिल ते लेह या २०० कि. मी. प्रवासाला पाच दिवस लागले. वाटेत निसर्गाने केलेल्या

विध्वंसाच्या खुणा जागोजागी दिसत होत्या. लेह येथील सिटी हॉस्पिटलमध्ये आम्ही स्वयंसेवक म्हणून मदत कार्यात भागही घेतला. हाही एक खूप काही शिकवणारा अनुभव होता.

पुणे सोडून जवळजवळ ४० दिवस झाले होते. कधी एकदा घरी जातोय असं झालं होतं. १५ ऑगस्ट रोजी आम्ही पुण्यात परत आलो. मित्रमंडळींनी केलेल्या जंगी स्वागताने भारावून गेलो. आईच्या प्रेमळ स्पर्शातूनच जाणवत होतं, तिचं स्वप्न मी पूर्ण केलं होतं.

मित्रमंडळींसमवेत मी रेल्वे स्टेशनच्या बाहेर आलो. रस्त्यातून एक पी. एम. टी. बस धुराचे लोट सोडत पुढे चालली होती. त्या धुरामध्येच मी एक दीर्घ श्वास घेतला. कारण... स्वप्नवत दिवस संपले होते आणि आता मला वास्तव जीवनाशी जुळवून घ्यायचं होतं.

✽✽

- चेतन केतकर

१४६६, शुक्रवार पेठ,

भाऊमहाराज बोळ, बारीवाडा, पुणे - २

chetanketkar@gmail.com

.....

छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३

एका : राग भूप - पूर्वेच्या देवा तुझे सूर्यदेव नाम

कर्मयोगिनी
भगिनी निवेदिता
लेखांक - ८

एका हृदय मैत्रीची गोष्ट

डॉ. सुरुचि पांडे

प्रसिद्ध वनस्पती शास्त्रज्ञ डॉ. जगदीशचंद्र बसू आणि भगिनी निवेदिता यांच्यातल्या स्नेहाची ही गोष्ट. वरवर पाहता दोघांची कार्यक्षेत्रे भिन्न असली तरी विज्ञाननिष्ठा आणि आध्यात्मिक जाण हा दोघांना जोडणारा समान धागा होता. हिंदु तत्त्वज्ञानाकडे, खास करून अद्वैत वेदान्ताकडे या दोघांचा ओढा होताच. त्यामुळे वनस्पतिविषयक संशोधनाच्या मुळाशीसुद्धा डॉ. बसूंच्या मनामध्ये या तत्त्वज्ञानाचा विचार कायम असे.

डॉ. बसूंनी विद्युतलहरींवर केलेल्या संशोधनामुळे तसंच सचेतन आणि अचेतन वस्तूंवरील त्यांच्या सुरु असलेल्या संशोधनामुळे १८९७ मध्ये पाश्चात्य जनतेला त्यांचा परिचय झाला होता. १८९८ मध्ये निवेदितांचा जगदीशचंद्रांशी व त्यांची पत्नी सौ. अबला बसू यांच्याशी परिचय झाला. तेव्हापासून सुरु झालेलं हे स्नेहपर्व निवेदितांच्या अखेरच्या श्वासापर्यंत असंच सुरु राहिलं. स्वतः निवेदिता वनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यासिका होत्या. त्यामुळे जगदीशचंद्रांची प्रयोगशाळा त्यांनी कुतूहलानं पाहिली. भारतीय स्त्रियांसाठी काम करण्याबाबत बसू पती-पत्नींचे विचार त्यांनी समजून घेतले. पुढे ब्राह्मोसमाजात व्याख्याने देण्यासाठी सौ. बसू निवेदितांना बोलावत असत. डॉ. बसूंची बहीण लावण्यप्रभा निवेदितांना शाळेच्या कामात मदत करीत.

इ.स. १९०० सालात पॅरिस येथे पदार्थविज्ञानावर एक आंतरराष्ट्रीय परिषद होती. त्यात प्रबंध सादर करण्यासाठी डॉ. बसूंना सन्मानाने निमंत्रण होते. तेव्हा

त्यांनी “रिस्पॉन्स ऑफ इनऑर्गेनिक अँड लिव्हिंग मॅटर” या विषयावर आपले विचार व्यक्त केले. स्वामी विवेकानंद आणि निवेदिताही तेव्हा तिथं होते. त्यांना डॉ. बसूंचे अतिशय कौतुक वाटले. पुढच्या काळात डॉ. बसूंवर इंग्लंडमध्ये एक तातडीची शस्त्रक्रिया करावी लागली. तेव्हा त्यांना विश्रांतीसाठी आणि शुश्रूषेसाठी निवेदिता विंबलडनला आपल्या आईच्या घरी घेऊन गेल्या.

काही काळाने मात्र निवेदितांना लक्षात आले की, काही ब्रिटिश शास्त्रज्ञ वर्णद्वेषामुळे डॉ. बसूंचा तिरस्कार करत आहेत. बसूंचे संशोधन नामशेष करण्याचे प्रयत्न करत आहेत. त्यांचे प्रबंध प्रसिद्ध न होऊ देता बाजूला सारत त्यातील माहिती चोरण्याचे उद्द्योगही शास्त्रज्ञांनी केले आहेत. हे पाहून निवेदितांना फार हळहळ वाटली.

डॉ. बसूंना त्यांचे संशोधन स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रकाशित करण्यासाठी त्या प्रोत्साहन देऊ लागल्या. त्यांच्या संशोधनाचे पुनर्लेखन करण्यासाठी निवेदिता सरसावल्या. वनस्पती जीवनावरच्या डॉ. बसूंच्या कितीतरी पुस्तकांचं पुनर्लेखन त्यांनी केलं. रॉयल सोसायटीच्या संशोधनपत्रिकेत बसूंचे संशोधन निबंध प्रकाशित व्हावेत, म्हणूनही त्या खटपट करीत असत. डॉ. बसू पुस्तकलेखनाच्या कामासाठी तासनुतास निवेदितांच्या शाळेत येऊन बसत. बसूंची पुस्तकं प्रकाशित व्हावीत म्हणून आर्थिक मदत मिळवण्यासाठीही निवेदिता प्रयत्न करीत. कारण त्यांच्याठायी ज्ञानाबद्दल प्रखर जाण होती. भारतात उत्तमोत्तम विज्ञानसंस्था निघाव्यात असे स्वप्न निवेदिता कायम पाहत. डॉ. बसू निवेदितांपेक्षा वयाने मोठे होते. निवेदितांना संवेदनशील स्वभावाच्या, बुद्धिमान अशा बसूंबद्दल खूप आदर होता.

त्या त्यांना 'विज्ञान मानव' म्हणत.

१९१७ मधे डॉ. बसूंनी कोलकत्यात 'विज्ञानमंदिरा'ची स्थापना केली. तेव्हा निवेदितांच्या स्मृतीनं त्यांचे डोळे भरून आले. बसूंच्या संशोधन संस्थेच्या दाराशी हातात दीप घेऊन जाणाऱ्या एका स्त्रीची प्रतिमा कोरलेली आहे. त्या प्रतिक्रातून बसूंनी निवेदितांचे चिरस्मरण ठेवलेले आहे. आपल्या संस्थेच्या उद्घाटनाच्या वेळी भाषण करताना ते म्हणाले,

'ज्यावेळी सर्व जग माझ्या प्रयत्नांकडे साशंक दृष्टीनं पाहात होते, त्यावेळी आज ह्यात नसलेली काही बोटावर मोजण्याइतकी माझी मित्रमंडळी अशी होती की त्यांची या कार्यावर अढळ श्रद्धा होती.'

जगदीशचंद्र बसूंच्या पत्नीचे, सौ. अबला बसूंचेही निवेदितांवर अतिशय प्रेम होते. त्यांनी म्हटले आहे, "तेरा वर्षांपूर्वी एका तरुण इंग्लिश स्त्रीने मला बोलावले. ती स्त्री म्हणजे उत्साहानं सळसळणारं मूर्तिमंत चैतन्य होतं. तिंनं मला सांगितलं की, एक परकी स्त्री म्हणून नव्हे तर भारताच्या अंतरंगात मिसळून तिला भारतीय स्त्रियांसाठी काम करायचं आहे. जे जे निवेदितांच्या संपर्कात येत त्यांच्यावर त्या अपार प्रेम करीत. त्यांच्या सुंदर आयुष्याचा माझ्यावरही खोल प्रभाव पडलेला आहे... त्यांचं संपूर्ण आयुष्य पावित्र्यानं परिपूर्ण होतं. त्यांच्या अंतरात न्याय आणि सदाचरणाची ओढ सतत असे. त्यामुळे त्या जणू अग्निशिखेप्रमाणे वाटत असत. त्यांच्याइतकं स्वतःला झोकून देणं मी खरंच पाहिलं नाही... इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका येथील कितीतरी विचारवंत, धार्मिक नेते, समाज कार्यकर्ते आणि विद्वत्जन मला ठाऊक आहेत की, ज्यांना निवेदितांबद्दल, त्यांच्या स्पष्ट विचार शक्तीबद्दल, त्यांच्या तीव्र बुद्धिमत्तेबद्दल, तसंच त्यांच्या सत् चारित्र्याबद्दल अमाप आदर वाटतो, कौतुक वाटतं. इंग्लंडवर त्यांचं प्रेम नव्हतं असं नव्हे; पण त्यांचा दृढ विश्वास होता की इंग्लंडनं सदाचरणाची, न्याय्य मार्गाची कास धरली तर ते राष्ट्र श्रेष्ठ म्हणून राहू शकेल... मी कधी त्यांना 'भारतीय स्त्रिया' किंवा 'भारतीयांच्या गरजा' असे शब्द वापरताना ऐकलंच नाही. त्या कायम 'आपल्या स्त्रिया' किंवा 'आपल्या गरजा' असं म्हणत. त्यांनी

डॉ. जगदीशचंद्र बसू

स्वतःला कधीही मुक्तीचे मार्ग शोधणारी परकी व्यक्ती असं मानलंच नाही... अखेरच्या दिवसांत कुणीतरी त्यांच्या प्रखर वर्चस्वशील व्यक्तिमत्त्वाबद्दल बोललेलं त्यांच्या कानावर आलं असावं. त्यासाठी कदाचित् इतरांसाठी कार्याची जागा आता मोकळी करून ईश्वरानं आपल्याला घेऊन जावं अशीही प्रार्थना त्यांनी अंतिम काळात केली असावी..."

सौ. अबला बसूंनी किती सुंदर शब्दात निवेदितांचं उमदं व्यक्तिमत्त्व मांडलं आहे ना?

१९०२ सालानंतर निवेदिता प्रत्येक सुट्टीत बसू कुटुंबाबरोबरच असत. दार्जिलिंगला अंतिम दिवसांमध्येही निवेदितांच्या शेजारी बसू कुटुंबच होते. डॉ. बसूंनी त्यांच्या मृत्युपत्रात निवेदितांचं स्मारक व्हावं म्हणून एक लाख रुपये ठेवले. सौ. बसूंनी 'निवेदिता सभागृह' बांधून त्यांच्या इच्छेची पूर्तता केली. शुद्ध ज्ञानाचा पाठपुरावा करणाऱ्या बसूंच्या आणि निवेदितांच्या मैत्रीचं हे पर्व आपल्याला खरंच एका उन्नत विश्वात घेऊन जातं.

(क्रमशः)

डॉ. सुरुचि पांडे

सी/९, भोसले पार्क, सहकारनगर क्र. २, पुणे 411009

suruchipande@gmail.com

.....
छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३ २७
पाहा : एक रुका हुआ फैसला, दिग्द. बासू चर्जी

माहिती अधिकार अधिनियम

- विवेक वेलणकर

मित्रांनो; आई तुम्हाला शंभर रुपयांची नोट देऊन बाजारात पाठवते; दूध, अंडी, ब्रेड अशा वस्तू आणायला. परत आल्यावर वस्तू आईला देताना लगेच त्याचा हिशोब पण द्यावा लागतो ना ! आईने तुम्हाला दिलेल्या पैशातून झालेल्या खर्चाचा हिशोब तुम्हाला द्यावा लागतो. त्याचप्रमाणे देशातले नागरिक सरकारला कर देतात. त्यातून सरकारचा खजिना तयार होतो. त्या खजिन्यातून सरकार सामान्य जनतेसाठी /विकास कामांसाठी पैसा खर्च करते. या जमाखर्चाचा हिशोब खजिन्याचे मालक असलेल्या नागरिकांना मिळायला नको का? पण स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून २००५ सालापर्यंत सरकार नागरिकांना हिशोब द्यायला, त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे द्यायला बांधील नव्हते. मात्र २००५ साली विजयादशमीच्या दिवशी नागरिकांच्या हातात एक लोकशाही अस्त्र आलं; त्याचं नाव आहे माहितीचा अधिकार कायदा. या कायद्याचा मूळ हेतूच मुळी सरकारच्या कारभारात पारदर्शकता आणणे, भ्रष्टाचाराला आळा घालणे व माहितगार नागरिकांचे समूह तयार करणे असा आहे.

सरकार जनतेसाठी काय करते हे समजण्याचा अधिकार जनतेला असला पाहिजे; अशासाठी जगभरातील सजग नागरिकांनी गेली साडेतीनशे वर्षे चळवळी चालवल्या आहेत. याला पहिले यश १७६६ मध्ये स्वीडन या देशात आले. तेथे जगातला पहिला माहिती अधिकार कायदा अस्तित्वात आला; परंतु त्यानंतर दुसऱ्या कोठल्याही देशात हा कायदा येण्यासाठी तब्बल दोनशे वर्षे जावी लागली. १९६६ मध्ये अमेरिकेत हा कायदा अस्तित्वात आला. त्यानंतर मात्र एका मागून एक देशांनी हा कायदा आणायला सुरुवात केली. भारत या यादीतला साठावा देश. भारतात संपूर्ण देशाच्या स्तरावर जरी हा कायदा २००५ च्या ऑक्टोबरमध्ये आला असला तरी काही राज्यांमध्ये त्या

त्या राज्यापुरता हा कायदा त्याआधी काही वर्षे अस्तित्वात होता. महाराष्ट्रात मा. अण्णा हजारे यांच्या आंदोलनानंतर २००२ साली हा कायदा महाराष्ट्र राज्यापुरता अस्तित्वात आला.

केंद्रीय माहिती अधिकार कायदा सर्व केंद्रीय खाती; सर्व केंद्रीय सार्वजनिक उद्योग (ज्यात राष्ट्रीयीकृत बँका, एल. आय. सीपासून बीएसएनएल पर्यंत सगळ्यांचा समावेश होतो); सर्व राज्य सरकारची खाती; सर्व राज्य सरकारचे सार्वजनिक उद्योग (ज्यामध्ये एसटीपासून महावितरणपर्यंत सगळ्यांचा समावेश होतो); ग्रामपंचायतीपासून जिल्हा परिषद व महानगरपालिकांपर्यंतच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था; एवढेच नाही तर अनुदानित शाळा व महाविद्यालये यांना लागू होतो. या सर्व संस्थांमध्ये किमान एका तरी अधिकाऱ्याला माहिती अधिकारी म्हणून नेमणे आवश्यक आहे. अशा अधिकाऱ्याकडे आपण आपल्याला हवी ती माहिती मागणारा अर्ज द्यायचा आणि त्या अधिकाऱ्याने एका महिन्यात आपल्याला ती माहिती दिली पाहिजे, असा नियम आहे.

मित्रांनो, तुम्हाला वाटेल की याचा आमच्यासारख्या मुलांना काय उपयोग? पण तुम्हाला मी एक गमतीदार किस्सा सांगणार आहे. दिल्लीमध्ये सातवीत शिकणाऱ्या राकेशची सायकल शाळेजवळून चोरीला गेली; मग त्याने पोलीस स्टेशनमध्ये जाऊन धाडसाने तक्रार नोंदवली. आता या पोराने काय तक्रार नोंदवायची म्हणून पोलीसांनी ती नोंदवण्याचे नाटक केले आणि त्याला घरी पाठवले. महिन्याभरात राकेशने पोलीस स्टेशनवर चार-पाच वेळा तरी चकरा मारल्या; पण पोलीसांनी त्याला थातूरमातूर काही सांगून त्याची बोळवण केली. पोलीस आपल्या सायकल चोरीच्या तक्रारीची दखल घेत नाहीत, हे त्याच्या लक्षात आले. त्यामुळे अस्वस्थ झालेल्या राकेशला त्याच्या काकांनी माहिती अधिकाराची माहिती दिली. मग राकेशने

माहितीच्या अधिकारात पोलीस स्टेशनवर अर्ज केला. त्याच्या सायकल चोरीच्या तक्रारीवर पोलिसांनी काय कारवाई केली, तपास कुठपर्यंत केला याची माहिती मागितली. आता माहिती अधिकारात अर्ज आला म्हणजे उत्तर द्यावं लागणार म्हणून मग पोलिसांनी सायकल चोरीचा तपास सुरू केला. पंधरा दिवसांत चोर आणि सायकल दोन्ही सापडले. माहिती अधिकाराचा वापर केल्यावर राकेशची समस्या कशी सुटली बघा!

मंदारने बारावीची बोर्डाची परीक्षा दिली. निकाल लागल्यावर त्याला गणितात अपेक्षेपेक्षा फारच कमी गुण पडले. त्यामुळे आपला पेपर आपल्याला बघायला मिळाला पाहिजे किंवा त्याची झेरॉक्स तरी मिळाली पाहिजे, असे त्याला वाटायला लागले. पण 'अशी पेपरची कॉपी बोर्ड देत नाही; मग ही प्रत आपल्याला कशी मिळणार? आपल्याला जे वाटतंय ते तपासून कसं पाहाता येणार?' या विचाराने मंदार अस्वस्थ झाला. त्याच्या एका मित्राच्या दादाने मंदारला माहितीच्या अधिकाराची माहिती सांगितली. माहिती अधिकार कायद्यांतर्गत अर्ज करून आपल्या गणिताच्या पेपरची प्रत मंदारने बोर्डाला मागितली. बोर्डाने नकार घंटा वाजवल्यावर पट्ट्या अपील करून माहिती आयुक्तांपर्यंत गेला. माहिती आयुक्तांसमोर त्याला त्याचा तपासलेला पेपर बघायला मिळाला. एवढेच नव्हे तर 'मंदारला त्याच्या पेपरची प्रत मिळावी,' याचा निर्णयही मंदारच्याच बाजूने लागला.

माहितीच्या अधिकाराच्या कायद्याचा वापर करून आजपर्यंत हजारो नागरिकांनी वैयक्तिक प्रश्न, सामाजिक प्रश्न सोडवले आहेत. शिवाय व्यवस्थेमधील भ्रष्टाचारही यामुळे उघडकीस आला आहे. आपण याचं एक छान उदाहरण बघूया. पुण्याजवळच्या ग्रामीण भागातल्या एका गावात दहा शेतकऱ्यांना वीजपुरवठा करणारा ट्रान्सफॉर्मर जळाला. वीजमंडळाचे कर्मचारी काही लक्ष देईनात; शेतकऱ्यांची पिके पाण्याअभावी जळू लागली. शेवटी या शेतकऱ्यांनी ट्रान्सफॉर्मर जळाला तर किती दिवसात तो दुरुस्त झाला पाहिजे; या संबंधीच्या नियमावलीची प्रत

जोड पत्र 'अ' पहा नियम (३)	
माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५, अन्वये, अर्जाचा नमुना प्रति,	
राज्य जन माहिती अधिकारी (कार्यालयाचा नाव व पत्ता)	
१) अर्जदाराचे संपूर्ण नाव :	
२) पत्ता:	
३) आवश्यक असलेल्या माहितीचा तपशील :	
(एक) माहितीचा विषय* :	
(दोन) माहितीशी संबंधित कालावधी # :	
(तीन) आवश्यक असलेल्या माहितीचे वर्णन \$:	
(चार) माहिती टपालाद्वारे किंवा व्यक्तिशः आवश्यक किंवा कसे? (प्रत्यक्ष टपालखर्च अतिरिक्त शुल्कामध्ये समाविष्ट केला जाईल.)	
(पाच) टपालाद्वारे असेल त्याबाबतीत :	
(सर्वसाधारण, नोंदणीकृती किंवा शीघ्र)	
४) अर्जदार दारिद्र्य रेषेखाली आहे काय? (असल्यास त्याबद्दलच्या पुराव्याची फोटो कॉपी सोबत जोडावी)	
ठिकाण :	दिनांक :
अर्जदाराची स्वाक्षरी	
* विषयाचा प्रवर्ग दर्शविण्यात यावा	
# ज्या कालावधी संबंधातील माहिती आवश्यक आहे तो कालावधी	
\$ माहितीचा विशेष तपशील दर्शविणे आवश्यक आहे.	

माहितीचा अधिकार अर्ज - विहित नमुना
यावर रु. १० चा न्यायालय शुल्क मुद्रांक (कोर्ट फी स्टॅम्प)
चिकटवून अर्ज करू शकता.

माहिती अधिकारात मागवली; ही प्रत मिळाल्यावर त्यांच्या असे लक्षात आले की, नियमाप्रमाणे वीज कंपनीने ट्रान्सफॉर्मर जळाल्यापासून दोन दिवसांत तो दुरुस्त करून वीज पुरवठा पूर्ववत केला पाहिजे. असे न केल्यास वीज कंपनीने त्यापुढील प्रत्येक तासास प्रत्येक बाधित शेतकऱ्यास पन्नास रुपये नुकसान भरपाई देणे बंधनकारक आहे. ही नियमावली वीज कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांना दाखवल्यावर त्यांचे धाबे दणाणले व रातोरात ट्रान्सफॉर्मर दुरुस्त करून वीजपुरवठा सुरू करण्यात आला. इतकेच नाही तर तोपर्यंत अरेरावीने वागणाऱ्या वीज मंडळ कर्मचाऱ्यांनी शेतकऱ्यांनी नुकसान

.
छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३ २९
पाहा : हा माझा मार्ग एकला, दिग्द. राजा परांजपे

भरपाई मागू नये म्हणून त्यांच्या नाकदुआ काढायला सुरुवात केली व यापुढे वीज पुरवठ्यात व्यत्यय आल्यास तत्काळ दुरुस्ती केली जाई; असे आश्वासनही दिले. माहिती अधिकार कायद्याचा प्रभावी वापर केला तर काय होऊ शकते याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून याकडे पाहता येईल.

खरंतर, आपल्याला अनेक प्रश्न रोज भेडसावतात. पण याविषयी कुठे विचारणा करावी, कोणाकडे दाद मागावी हे समजत नाही. उदाहरणार्थ, फोन महिनोमहिने बंद का? नवीन रस्त्यावर सहा महिन्यात खड्डे का पडतात? रस्त्याचा वापर केल्याबद्दल टोल का भरायचा आणि त्याचे दर सारखे का वाढतात? आपली सायकल उडेल आणि आपण पडू अशा प्रकारचे स्पीड ब्रेकर का बांधले जातात? या व अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे मिळवण्यासाठी आपल्या हातात एक अल्लाउद्दीनचा दिवा आहे तो म्हणजे माहिती अधिकार कायदा. आता या देशाचे जबाबदार नागरिक म्हणून आपणही प्रश्न विचारायला शिकणार ना? सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे प्रश्न विचारताना काही चूक झाली तर आपल्याला काहीच शिक्षा नाही. मग मित्रांनो, नागरिकशास्त्र नुसतं शिकणार की सजग नागरिक म्हणून आपला अधिकार गाजवून नागरिकशास्त्र अनुभवणार?

माहितीचा अधिकार कायद्याने नागरिकांना मिळालेला हक्क अत्यंत जबाबदारीने वापरणे; हेही नागरिकांचे कर्तव्य आहे. काही ठिकाणी काही नागरिक या कायद्याचा दुरुपयोग करून सरकारी कार्यालयांना व कर्मचाऱ्यांना माहिती अधिकार अर्जाचा पाऊस पाडून जेरीस आणतात व काही केसेसमध्ये तर चक्क ब्लॅकमेलही करतात अशाही तक्रारी आहेत. खरंतर माहितीचा अधिकार हे लोकशाहीतले एक प्रभावी अस्त्र आहे, मात्र हे दुधारी आहे. त्यामुळे या अस्त्राचा जबाबदारीने वापर करणे गरजेचे आहे.

विवेक वेलणकर

अध्यक्ष- सजग नागरिक मंच

१२०० सदाशिव पेठ, पुणे 411030

pranku@vsnl.com

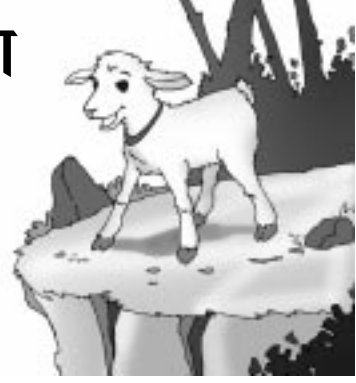
३०

छात्र प्रबोधन । सौर ज्येष्ठ, शके १९३३

प्रायोजक - श्री. अच्युत श्रीपाद दामले, सांगली

(पान क्र. १८ वरून पुढे सुरू)

रस्ता

नगरांचा पसारा वाढता वाढता त्यांची सहजच बनली शहरं ! मोठी शहरं आणि या दोन शहरांवरून धावणारा हा रस्ता त्याच्याही नकळत बनला देशातला एक प्रमुख महामार्ग!...

ही गोष्ट एका मोठ्या रस्त्याची.

मोठ्या रस्त्याची की मुळीच नसलेल्या वाटेची?

खरंतर ही गोष्ट मुळीच नसलेल्याच वाटेची.

नंतर मग रुळलेल्या वहिवाटीची.

त्यांनंतर मळलेल्या सडकेची.

आणि मग मोठ्या मोठ्या बनत गेलेल्या हमरस्त्याची!

खरंच का ही गोष्ट रस्त्याची?

खरंतर, ही गोष्ट एका कोकराची.

एका छोट्याशा उत्सुक कोकराची.

मऊ गवताळ कुरणाला ओलांडून

दाट जंगलात जाण्याच्या त्याच्या वेडाची.

जंगल पार करण्याच्या त्याच्या हट्टाची.

त्याच्या हिमतीची. त्याच्या स्वप्नाची.

ठाऊक नसलेल्या जगाचा शोध घेण्याच्या

त्याच्या जिद्दीची.

खरंतर, ही गोष्ट प्रत्येकाच्याच मनात दडलेल्या

उत्सुक, हट्टी कोकराची !

- स्वाती राजे

२७/१२ सागर सोसायटी, पुणे-मुंबई रस्ता,

वाकडेवाडी, पुणे 411003

swatiraje@hotmail.com

प्रचंड इच्छाशक्ती व आशावादी/सकारात्मक मनोभूमिका असणाऱ्या मायलेकींची कहाणी लेखिका वृंदा भागवे यांनी 'व्हाय नॉट आय?' या पुस्तकातून आपल्यासमोर मांडली आहे.

'समोर असलेली बॉडी माझ्या नवऱ्याची; जो काही तासांपूर्वी माझ्याशी बोलत होता.' अशा धरस करणाऱ्या वाक्याने पुस्तकाची सुरुवात होते. आणि त्या क्षणापासून सुरू होतो 'ति'चा जीवन संघर्ष.

घरच्यांच्या मनाविरुद्ध केलेलं लग्न, त्यामुळे माहेरच्यांशी संबंध तुटलेले. पदरात २ गोड, देखण्या मुली- रेणू आणि देवकी (देवू). धाकटी देवू तर खूपच गोड ! अतिशय आनंदी, समजुतदार; मोठ्या, बोलक्या काळ्याभोर डोळ्यांची. कोणीही आलं की, तिच्या डोळ्यांचं खूप कौतुक व्हायचं. दोघीही एकाच शाळेत शिकत असतात. आईही शाळेत शिक्षिका ! पती निधनानंतर नाइलाजाने मुलींना घेऊन आईवडिलांकडे जाऊन राहावे लागते. माहेरी थंड प्रतिसाद मिळतो. खर्चाचे पैसे घरात देऊनही मुलींचे आजी-आजोबा, तिचे आईवडील समाधानी नसतात, ही दुःखद गोष्ट.

ही सर्व संकटे कमी होती म्हणून की काय पण अजून एक संकट समोर उभे राहते. देवूला अचानक सर्दी-

खोकला होतो. याच महिन्यात तिचा पाचवा वाढदिवसही असतो. उपचारासाठी तिला आई बालरोगतज्ज्ञांकडे घेऊन जाते त्यावेळी लेखिका लिहिते, "त्या रस्त्याने मी दवाखान्यात जात नव्हते तर मी माझ्या गोंडस, सुंदर, पाणीदार डोळ्यांच्या मुलीच्या आयुष्याची शोकांतिका लिहायला चालले होते; स्वतःच्या हाताने."

डॉक्टर देवूला तपासतात आणि सिरप सेप्ट्रन हे औषध देतात. ५ दिवस सलग औषध घ्यायला सांगतात. आई व देवूही लवकर बरे व्हायचे म्हणून न चुकता ते औषध घेतात; पण आठवडा झाला तरी ताप उतरत नाही, देवू आरशात बघून म्हणते, 'आई, बघ मी कशी जाड

दिसतेय... इथं कसा चट्टा आलाय,' पण हा औषधाचा सहपरिणाम (side effect) असेल असं कोणाच्या डोक्यातच येत नाही. देवूचा वाढदिवस साजरा करायचा ठरतो; पण दरम्यान देवूचा डावा डोळा लाल, खूपच लाल होतो आणि ती तापाने फणफणते. पुन्हा दिराला बरोबर घेऊन देवूची आई तिला घेऊन त्याच बालरोग तज्ज्ञांकडे जाते. ते पुन्हा सेप्ट्रन देतात. देवूचे डोळे लाल... डोळ्यातून पांढरा स्राव स्रवत असतो, संपूर्ण शरीरावर भयंकर रेश उठलेले, वरचा ओठ सुजलेला... कसल्याशा विचित्र संकटांची चाहूल लागते. नंतर तिच्या उपचारात बदल केला जातो. डोळ्यात Eye drops घातले जातात. पण नंतर देवूच्या सर्वांगावर पडलेले छोटे छोटे लाल चट्टे काळे व्हायला लागतात... बोटपासून दंडापर्यंत छोटे छोटे फोड येऊ लागतात. त्यानंतर असंख्य उपचार, अनेक डॉक्टर, धावपळ अशा अनंत अडचणी उभ्या ठाकतात. जिवाच्या आकांताने ही परीक्षा देवू व तिची आई देतात; पण एक दिवस कळतं की देवूचे डोळे गेले आहेत; आता ती हे जग कधीही बघू शकणार नाही.

पुढे सुरू होतो या मायलेकींचा नियतीवर मात करणारा प्रवास. त्यांची प्रचंड जिद्द, चिकाटी, दुर्दम्य आशावाद, भरपूर कष्ट करण्याची

तयारी इ. गोष्टी पाहून, आपण थक्क होऊन जातो. दृष्टी जाते तेव्हा देवू बालवाडीत होती. पुढे ती शिकते दहावीला बोर्डात येते, ब्रेल शिकते एवढेच नव्हे तर 'जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारतीय तरुणाची भूमिका निर्णायक वळण देणारी ठरेल?' हा तिचा निबंध आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही निवडला जातो. इतकी उत्तुंग झेप ती घेते.

मायलेकींची ही जिद्दीची कहाणी मनाला चटका लावणारी आहे. छोट्या छोट्या आघातांनी व अपघातांनी हतबल झालेल्यांना नवसंजीवनी देणारी आहे. या प्रवासात देवूच्या आईला आलेले अनुभव, सख्या आई-वडिलांचा अलिप्तपणा, सहकाऱ्यांनी निरपेक्षपणे केलेली मदत, हे वाचत असताना मानवी स्वभाव, त्याचे विविध पैलू याचे दर्शन घडत जाते. 'जगणं म्हणजे शिकणं' या उक्तीचा प्रत्यय वारंवार येत

राहतो. शेवटी यशस्वी झालेली देवू व तिची आई बघताना मन भरून येतं. नियतीविरुद्ध जिद्द व आशावाद हा संघर्ष बघताना वाचकही यात नकळत ओढला जाऊन आशा-निराशेत हिंदळतो.

जगण्याला व्याधीची वाळवी लागली की, जगणं ओझं होऊ लागतं. पण वाटेत आडव्या येणाऱ्या असंख्य अडचणींचे स्तोम न माजवता, वाट्याला आलेल्या उपेक्षांचं रडगाणं न गाता माणसाचं जगणं अतिसुंदर असतं, हे आग्रहाने सांगणारी देवूची आई आपल्याला पानापानावर भेटते. जगण्याची नवी उम्मीद आपल्या मनातही जागवते. बालपणी अतिशय देखणी व पाणीदार डोळ्यांची देवू... वयाच्या सातव्या वर्षी केवळ डॉक्टरांच्या चुकीमुळे तिची दृष्टी जाते. घेतलेल्या औषधांचा परिणाम त्वचा, दात, केस, रंग अशा सर्व बाह्यांगावर होतो; पण आतले मनातले

सौंदर्य जराही कमी होत नाही. इथल्या मातीसाठी ती ग्लोबल स्वप्न पाहते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तिच्या निबंधाची दखल घेतली जाते; याचं सारं श्रेय देवू आपल्या आईला देते.

आज समाजात अपयशाने खचून जाणाऱ्या व नैराश्यातून आत्महत्येपर्यंत प्रवास करणाऱ्या सर्व थरातील माणसांनी विशेषतः विद्यार्थ्यांनी तर वाचलंच पाहिजे असं हे पुस्तक आहे. सर्वांना देवू व तिच्या आईचा प्रवास एक उजेडाची वाट दाखवून प्रेरणा देईल हे निश्चित.

पुस्तकाचे नाव : व्हाय नॉट आय?
लेखक : वृन्दा भागवि
प्रकाशन : अमेय
पृ. संख्या : २५२, किंमत : ₹ २५०/-

❀❀

- अंजली नानल

ए- ४०३, ए जे क्लासिक,
विठ्ठल मंदिरामागे,
कर्वेनगर, पुणे ४११०५२

प्रतिसाद... कौतुक !

- * सौर फाल्गुन (मार्च २०११) अंकामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या निवेदनानुसार 'शाळा' या विषयावर कु. अवंती पोरे, पुणे; कु. गार्गी देव, सोलापूर या दोन मैत्रिणींनी कवितांचे संग्रह पाठवले आहेत. विशेष म्हणजे या दोघींनी निवडलेल्या कविता पूर्णपणे वेगळ्या आहेत. एखादीही कविता दोघींच्या संग्रहामध्ये समान नाही. या प्रत्येक कवितांवर त्यांनी त्यांच्या भाषेत केलेलं टिपणही नेटकं आहे. त्यांच्या प्रयत्नाबद्दल दोघींचं मनापासून कौतुक !
- * सौर चैत्र (एप्रिल २०११/वासंतिक विशेषांक) अंकामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या निवेदनानुसार विद्यार्थी विशेषांकासाठी कु. नूपुर बापट, अमरावती; चि. विजय मकेश्वर, वाशिम आणि कु. वैभवी यरोटे, चंद्रपूर यांनी छान रंगीत चित्रे पाठवली आहेत. या तिघांचेही मनापासून कौतुक. विद्यार्थी विशेषांकासाठी या चित्रांचा जरूर विचार केला जाईल. या अंकातल्या संवादातील आवाहनानुसार महाराष्ट्र-कर्नाटकामधील साठ प्रबोधकांचे जोडीकार्य उत्साहात सुरू. याच अंकातील आवाहनानुसार चि. सौरभ सावंत आणि चि. अमेय लिमये यांनी एक से एक प्रकाशचित्रं पाठवली आहेत.

३२

छात्र प्रबोधन | सौर ज्येष्ठ, शके १९३३

हे मासिक ज्ञान प्रबोधिनी या संस्थेच्या मालकीचे असून मुद्रक, प्रकाशक व संपादक श्री. महेन्द्र सेठिया यांनी राष्ट्रीय सौर ११ ज्येष्ठ, शके १९३३, १ जून २०११ या दिवशी बालोद्यान प्रेस, नातूबाग, शुक्रवार पेठ, पुणे २ येथे छापून, ज्ञान प्रबोधिनी, ५१०, सदाशिव पेठ, पुणे ३० येथून प्रसिद्ध केले.

कै. दिनेश बळवंत बापट स्मरणार्थ | प्रायोजक - श्री. बळवंत गंगाधर बापट, अंधेरी

तुम्हाला लिहावंशं वाटतंय? श्रुभिव्यक्त व्हावंशं वाटतंय? तुमच्यातील लेखकासाठी श्रुपूर्व संधी.

‘छात्र प्रबोधन’च्या दिवाळी शंकात तुमचं शाहित्य प्रकाशित होऊ शकेल.

खालीलपैकी तुम्हाला पाहिजे श्रुसलेल्या विषयावर लिहून श्रामच्याकडे लवकरात लवकर पाठवा.

- कविता रशास्वाद - वर्ष २०११ हे ज्येष्ठ कवी कुशुमाब्जजांचं जन्मशताब्दी वर्ष. या निमित्ताने कुशुमाब्जजांच्या तुम्हाला भावलेल्या कुठल्याही कवितेचा रशास्वाद तुमच्या शब्दांत लिहा. त्यात ही कविता तुम्हाला का श्रावडली, तिची रचना, तिचा विषय, मांडणी, तिची लय या बाबतीत तुम्हाला जाणवलेली शौंदर्यस्थळं इ. मुद्द्यांचा जरूर विचार करा.
- वर्गातल्या एखाद्या रंगलेल्या किंवा कंटाळवाण्या ताशाविषयी तुमचा श्रनुभव - ‘त्या’ ताशाच्या विषयाबद्दलची तुमची रुची, शिक्षकांचं शिकवणं, तुमची मनस्थिती, श्राजूबाजूचं वातावरण इ. मुद्द्यांचा यासाठी श्रवश्य विचार करा.
- श्राणि मी श्राई-बाबांवर रागावलो / रागावले... श्राई-बाबांवर रागावलात तो प्रसंग, तुम्ही त्यावेळी करी वागलात, श्राई-बाबांची प्रतिक्रिया, प्रसंग घडून गेल्यावर काही दिवसांनी तुम्हाला त्याबद्दल काय वाटलं; हे मुद्देही श्रवश्य विचारात घ्या.

शाहित्य पाठविण्याचा श्रंतिम दिनांक - १५ जुलै २०११, शब्दमर्यादा - ३००-३५० शब्द.
निवडक शाहित्याला दिवाळी शंकातून प्रशिद्धी दिली जाईल.

* ‘छात्र प्रबोधन’च्या खालील वैशिष्ट्यपूर्ण पुस्तकांची पुढील आवृत्ती प्रकाशित *

आम्ही असे घडलो

संपादन : नीलिमा करमरकर

पृष्ठसंख्या : १३६

किंमत : ₹ ८०/-

विविध क्षेत्रांतील २० कर्तृत्ववान व्यक्तींनी स्वतःच्या जडण - घडणी विषयी लिहिलेल्या लेखांचा हा संग्रह !

हे पुस्तक म्हणजे विद्यार्थिदशेपासून होत गेलेली व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण व त्यातून सापडलेली स्वतःच्या कार्यक्षेत्राची दिशा याचा या नामवंत व्यक्तींनी स्वतःच घेतलेला शोध ! ध्येयाचा ध्यास व ते गाठण्यासाठी घेतलेले कठोर परिश्रम यांच्या साहाय्याने कर्तृत्वाचे उत्तुंग शिखर गाठण्यासाठी त्यांनी घेतलेली झेप याचे अत्यंत पारदर्शी दर्शन या पुस्तकातील प्रत्येक लेखात अनुभवाला येईल.

कल्पक बनू या

लेखक : वाच. अशोक निरफराके

पृष्ठसंख्या : १५२

किंमत : ₹ ८०/-

(इंग्रजीतही उपलब्ध)

Be Creative ₹ 100/-

कल्पनाशक्तीच्या

विकासासाठी आवश्यक

संवेदनशीलता, चौकस निरीक्षण,

समस्यांचा शोध, कल्पनाविहार, बहुदिश विचार इ. क्षमता वाढविणारे अनेक कृतिपाठ या पुस्तकात दिले आहेत.

पुस्तकाच्या तिसऱ्या आवृत्तीत १६ पानांची भर घातली असून विजातीय संयोग, असंबद्ध शब्दसांगड तंत्र, समुचित अभिप्राय तंत्र, गोफगुंफण कल्पनास्फोट तंत्र इ. नवीन तंत्रांसह नवीन उदाहरणांची भर घातल्यामुळे व काही प्रकरणांचे पुर्नलेखन केल्यामुळे पुस्तकाची उपयुक्तता निश्चितच वाढली आहे.

‘छात्र प्रबोधन’च्या e-पुस्तकांसाठी अवश्य भेट द्या - Bookganga.com वर

‘छात्र प्रबोधन’चे दशवार्षिक संकलन असलेली DVD (१२० अंक, ६३२० पाने) फक्त रु. १००/- मध्ये

सौर ज्येष्ठ, शके १९३३/ जून २०११, पंजीकृत नियतकालिक (Registered Newspaper)

पंजीकरण क्रमांक (RNINO.) MAHMAR/2000/5636 घोषणापत्र क्रमांक : (PHM/SR/201/VIII/2001)

L-2/RNP/PNW/M/94/2009-2011, Posted at S.P. Post Office On 1st of Every Month.

तिकिटाशिवाय पाठविण्याचा परवाना क्रमांक License to post without prepayment of postage LWP No. L-172

सौर दिनदर्शिका
शके १९३३

जून ज्येष्ठ
२०११ / आषाढ

बु.	1	११
गु.	2	१२
शु.	3	१३
श.	4	१४
र.	5	१५
सो.	6	१६
मं.	7	१७
बु.	8	१८
गु.	9	१९
शु.	10	२०
श.	11	२१
र.	12	२२
सो.	13	२३
मं.	14	२४
बुं.	15	२५
गु.	16	२६
शु.	17	२७
श.	18	२८
र.	19	२९
सो.	20	३०
मं.	21	३१
बु.	22	आ.१
गु.	23	२
शु.	24	३
श.	25	४
र.	26	५
सो.	27	६
मं.	28	७
बु.	29	८
गु.	30	९

असति का ऐसे कुणी ?...

बहुत असती जे यशाचे मित्रव्रिती माथी तुवे
वैभवाची शींग चढता म्हणती ना केव्हा पुवे
यश-सुखाची मीठ मोहव मातृमुखी ओवाळुनी
मुक्त झाले जीवनी या असति का ऐसे कुणी ॥ ध्रु. ॥

रेखिल्या परिघात ज्यांची रमुनी गेली मनमती
बहुत ऐसे घरकुलाच्या सुखद स्वप्नी रंगती
होऊनी निःसंग परि जे श्रमती विजनी काननी
हिंदुशाष्ट्रा जे समर्पित असति का ऐसे कुणी ॥ १ ॥

शिंपिती फुलबाग कोणी फुलविती वनवैभवे
रम्य उद्याने कुणाची गंध भरले ताटवे
बांधवांच्या आर्त हृदयी मेघसे ओसंडुनी
शिंपिती जे प्रेम अपुले असति का ऐसे कुणी ॥ २ ॥

उजळती कोणी पत्ता अन् उजळती अंगण कुणी
उजळती देवालये अन् उजळती नगरे कुणी
त्रिभुवनाला उजळणावे प्रखर ते तेजोमणी
प्राणदायी जे प्रचोदक असति का ऐसे कुणी ॥ ३ ॥

वरील गीत 'छात्र प्रबोधन'च्या
संकेतस्थळावर जरूर ऐका.

पत्त्यामध्ये वर्गणीचा कालावधी 11-9 / June 11 असल्यास तुमची वर्गणी
संपली आहे, ती त्वरीत भरावी. पत्त्यामध्ये चुका असल्यास तातडीने कळवा.

संपर्क पत्ता :

छात्र प्रबोधन, ज्ञान प्रबोधिनी
५१० सदाशिव पेठ, पुणे 411030
☎ (०२०)२४२०७ १७४/१७९
www.chhatraprabodhan.org
jpchhatra@rediffmail.com
या अंकाची किंमत : ₹ १५/-
वार्षिक वर्गणी : ₹ १८०/-
प्रकाशन दिनांक :
सौर ११ ज्येष्ठ, शके १९३३
१ जून २०११

प्रिय पोस्टमन,

हा अंक तुम्ही आमच्या लाडक्या मुलामुलीपर्यंत
पोहोचवून फार मोठं काम करता. मुलंमुली या
मासिकाची फार आतुरतेने वाट पाहात असतात.
मासिक वेळेवर मिळाले नाही अथवा मिळालेच नाही
तर ती नाराज होतात, त्यांचा तुमच्यावरचा अन्
आमच्यावरचाही विश्वास कमी होतो. असं झालेलं
तुम्हालाही निश्चितच आवडणार नाही. हो ना !

तेव्हा हे मासिक खात्रीशीरपणे, विनाविलंब
शेजारच्या (→) पत्त्यावर द्यावे ही आपुलकीच्या
नात्याने विनंती,

तुमचा-संपादक, छात्र प्रबोधन.

प्रति -